

ВАРІЯНТИ

Схилилась на рамено,
Припала до плеча:
Куди ж це ти од мене,
Кохане хлопча?

А він у синю безвість,
В огонь і дими,
І тільки пісня
Над нею гримить.

Не журись, кохана Маню!
Ми йдемо д' Нахичевані!
А звідтіля, а звідтіля,
Знов гримітиме земля.
Знов курітимуть шляхи,
Маня чутиме: а-а-х-х-и-и!!!
Вийде, гляне на стрільців —
Квітка красна їй в руці, —
Удивлятиметься в обрій,
Та вже тих стрільців хоробрих
Пригортатиме земля:
Тра!-ля!-ля!-ля! Тра!-ля!-ля...

Із степових сіл, з передмість, закурених димами заводів, виступають загони. Хто піший, хто на конях. Спереду дороги, далеко втікають в глибини обріїв, одні степами, інші міжліссями, по яругах, балках і долинах. Цвітуть прапори, як восени калина. Цвітуть прапори над загонами червоних партизанів. І зводяться до неба: гроза, дзвін... Ідуть повстанці, лишивши хто дружину, хто матір, сестру, хто молоду, милу дівчину. Земля вгинається в ході, в диму. Гримлять дорогами бої. Крізь Жовтні бойові, крізь сонячні Маї.

Коні йдуть галопом,
Гримлять шарабани, —
Повстанці скопом
Напали на пана

І тільки на зорях
Виблискують шаблі,
А ген, у Чорне море,
Ідуть кораблі.

Ідуть у синю безвість,
Крізь бурі й дими, —
І тільки пісня
У далеч гримить.

Не журись, кохана Олю!
Пливем битись ми за волю!
В небі нам горить зоря,
І шумлять у путь моря.
Щогли нам гудуть на вітрі!
Оля з берега привітно
Удивлятиметься в край,
Де бурунить хвильограй,
І шумить у даль вода:
Гой!-дай!-дай!-дай! — Гой!-дай!-да-да...

Крізь темні ночі, бурунні, штормові, флота червона пливе
аврорами. Під небом синім, угорі, сила нова зростає горами.
Сила така, як наш світ новий. Ми на крики, на галас, на чор-
ний вий ворогів наших, ворогів Труда й Комунізму, — в про-
стори пустимо птицю залізну. У водах, наших, брунних морів,
зорі й сліди бойових кораблів. Кордони країни бійці стережуть.
Віки їм вже ставлять нову межу. Бійців виряджали в моря ді-
чата. Казали: стояти залізом на чатах! Казали: дивіться ж, ви
там, а ми тут! І очі вогнями бійцям цвітуть.

Схилилась на рамено.
Припала до плеча:
Вернися до мене,
Кохане хлопча.

Вернися, хоч пізно,
Крізь бурі й дими.
Ти чуєш, залізна
Вже пісня гримить.

Не журись, кохана Галю!
Нам шляхи в небесну даль!
Ми нових часів пілоти,
Крізь дощі, сніги і сльоту,
В простір синій, аж до зор,
Ведемо стальний мотор!
Галя вийде в степ, чи гай, —

Де прапор червоно має, —
Чуть — шумлять залізні птиці.
Сум спаде тоді із лиць їй,
Й попливе як дзвін в далінь:
Ті-ллі!-ллі-ллі! Ті-ллі! -лі-лі-лі-і-нь...

Аерять аеро за хмарами в сонці. Пілоти, — ім'я їм усім —
комсомольці. І небо над нами, — Країною Рад, — заслала
димів і вални кура! Од землі в височінь, до незнаних вершин,
що щоглах залізних, з малих комашин, ростуть, виростають
будівлі, заводи. Поля неозорі шумлять в пшеницях. Повітряна
флота червона, мов зорі, нам світить, несе наш побідний
стяг.

Розправились рамена,
'дхилилась плеча:
Вернулось до мене,
Кохане хлопча.

Вернулось, не пізно,
Крізь бурю й дими.
Хай пісня залізна
У небі гримить.

1930-32 р. р.
Харків.

ПЕРШИЙ ВСТУП ДО РОМАНУ „ПАРТІЯ“

Під естокади вагони підкочено
(протікає з „кукушуки“ пара лапата).
І зарипіли у вугіллі, давно неточені,
різнобоям дружним лопати.
І короткими хмарками, розбиваючись дрібно,
вдаряється вугіль в дощатий піл,
вугіль —

революції надзвичайно потрібний,
вугіль —

з породою і землею навпіл.
Вхопився за груди шахтний капар,
трусить землею, взявшись за грудки,
і з ствола вогкої й глибокої шпари
виринає вугілля, за грудкою грудку.
Іржаві й увігнуті груди „кукушки“,
що були колись блискучим викатом,
обв'язав червоним полотнищем Лушка,
забруднивши яскраве запорошеним ліктем.
А з латаних циліндрів, що час розтер,
пара на кумач осідає ледяно:

*„Револуції і пролетарям - РСФРР
вугіль—проти інтервентів і Каледіна“*

...Вклякли лопати, у вугіль увігнаті,
а котрі, то і з дзеньком до ніг упали.
З блиском клинків, тонко вигнутим,
шляхом...

загін

чвалом...

І вже дехто рушниці обіруч бере,
виринаючись цепом із загальної каші,
але взявся за лопату Павло Берень,
заспокоївши хрипло;

„Наші!

Летіли кіннотники, упавши до грив,
збиваючи ходу на заворотах дороги,

у шахтарів же серця казан кров догрів
до ступення настороженої тривоги.
І доскочив загін, вириваючи хмарки пилу,
з дороги піщаної близького дна.
На багатьох конях було:

менше мила

і перехрещені на сидлі стремена.
Оточивши їх, гурт шорстко притих,
а бійцям дух забив швидкий скок —
Командир укладав у потерті пахви
надто довго й уважно кривий клинок.
Взявся Берень самосад кришить,
добувши з кишені добрячий пай...
Командир стомлено звівся на стременах:

— Товариші,

ми відступаємо.

Сіпнулась нервом присохла рана на скроні.

— Кидай вантажить! Ворог все їдно прибере.
Розбирайте, робочі, клинки й коні...
А, здоров! Сідай же проворніше, друже Берень,
Всміхнулися й бійці й командир сам,
(а в переходах на весело ішлося не часто),
коли, мов по драбині, вилазив на стремена
Павло Берень на коника мишастого.
І, непотрібно витираючи руки брудні,
підтягали, одпускали стремена в міру
і якнебудь всідались один по однім
на сидел рипучу й потерту шкіру.
А вже за ставом, за уложистим низом,
де дорога зігнулась по загір'ю криво,
заметлялись прапорці трикольорові над списками,
коротко схиленими до кінських грив.
Враз коня обернувши круто набік,
свиснув над головою колом клинка,
спокій прорвав на жорстокий крик:

— Бійці! Пролетаріят відступив, а не тіка.

Ми ще вугілля дамо Ресефесеру
власними руками з цього капара!
І сплелось з дзеньком клинків і обвалом кар'єру
стиснуте й запальне:

— Уррраа!

Не оглядався назад командир на скоку,
не було кому відставати в завулки,
хоч багато хто ледве тримався за луку,
розбиваючись боляче й мулько.
Вже з за скелиці Берень назад повернув,
поставивши дибки свого мишастого,
і витяг його на скоку в струну,
огріваючи пихвами дошкульно й часто.

Звалився захеканий біля „кукушки“ коліс
і, перемагаючи біль роздбьорганих жил,
заціпаючись шаблею, на „кукушку зліз“
і не „повний“ з місця повернув важіль.
І вже під кулями, сланими навмання,
з коней „на рисі“ бігли козаки.

Упіймав

наляканого „кукушкою“ коня
і помчав, припадаючи грудьми до луки.
Звивались нерівно троси, на непорушних шкивах,
ніби нерви, обірвані коротко й грубо.
І одстоювався вугілля мокрого пах
над шахти ще теплим трупом.
Котила кукукашка в тупець, що обривався в кар'єр.
Застилала кумач
пара, для іншого маршрута розведена:

*„Револуції і пролетаріям РСФФР
вугіль—проти інтервентів і Каледіна“*

Мало не в хвіст загону трималися коні козачі,
Тільки що спини не лоскоче гострий
каледінський спис.

А сідло присипає, колиска неначе,
Спи!

лиш від куль прихилився вниз.
Ніч колихалася, як вугільна курява,
під співучими ударами білих куль.
Відступає взвод без пісні й курева,
одстрілюючись назад на скоку.
І кілька разів добував вже Берень
кисет і газетний уривок,
Але ж наказ! —

і кришився із жмені
самосад на мишасту гриву.
І вже біля ранку, коли припала курява ночі,
заспаний, закурений і потріпаний
повз останню засідку взвод проскочив,
коней загнавши до сухого хрипу.

І коли сонце загравою починало курити,
розпикаючи до білого ранок,
передавав командир;

— Можна закурить.

І всі довідалися, що командира поранено.
З'їжджались в коло бійці, не докрутивши ніжок,
підіймаючись навшпиньки в стремені,
боєць на тачанці

накручував мовчки віжки
на пучки, посинілі від тугого ременю.

Вітер ішов, як різкий і холодний груз.
І затягались ним п'яно зголоднілі курці.
Тихо здійняв Берень обшарпаний картуз
і повісив його на луці.

І коли сонце, вітер і холодний ранок
звивались в ясну й дзвінку струну,
кривавим балясом нахиляла рана
взустріч смерті грузькому дну.
Гострився жовтаво командирів ніс.
І розтріпано бився знекровлений живчик.

— Був ти...

на взвод в нас...

один комуніст...

І добре ти бився
живши...

Та ввесь взвод не похибить ніде в бою,
Бо дорога РКП(б) не збочує,
і бере... взвод ввесь... на себе партейність твою
довести до перемоги робочої...

І мовчки погодилося коло бійців
на сувору над кров'ю присягу...
Підіймалося сонце, розтріпавши кінці
взвода
власним гарячим стягом.

І напружуючись, аж потім смертельним змок,
обіпершись об „максима“ дуло тупе,
витяг командир забруднений в кров квіток,
партійний квіток РКП.

І тремтячими пальцями—от-от олівець зронить—
Через власне прізвище
вивела рука:

„Перший взвод
першого ескадрону.

Першого імені, Революції, кавполка“.

І, потиснувши востаннє руку,
що похолола до синяви,
на груди Берень той квіток заховав
і повільно клинок „до пошани“ вийняв,
забувши сказати прощальні слова...

І здійняв з спини у грубій чохлі
гармонію побиту чубатий боець,
і випав із неї уривчастий хлип,
розтріпавши на вітрі кінець...

І, хитаючись до ритму,
немов гармошки товариш,
спис

за ліктем по вітрові кола чертить,
І заграє же боець героїчний траурний марш
на сувору більшовицьку смерть...
...і виїхав Берень поперед взвода,

не по-чальницьки зронивши:

— Накрийсь...

І не зірвавшись крикнув, даючи повода:

— Перший партейний взвод!

На ристь!

...Залишилася могила.

Земля коло неї

копитами й клинками розметана.

І через неї бойовою лягля колією

рисунком зорі стрічка кулеметна...

Понуро, потомлені коні топали

та ніхто не гонив коня.

Стояли стовпи телеграфні, як тополі,

обчухрані зверху й до корня.

Упав у Береня з луки кашкет

(на ньому ще шахт пилюга),

уступив у кашкет мишастий кінь,

кроків із десять на праву все шкутильгав,

доки нарешті

скинув.

...І з клинками, пощербленими в боях,

Із партійним квитком, що з кров'ю шкарубкою,

рвався взвод до майбутнього у донбаських степах

крізь жорстоку-клясову рубку!

ГРИМ ПАНАС

(УРИВОК)

I

В тифусі і клунках.
Перон полустанку.
В надії очі в далину:
Може прийде жданий
Поїзд на світанку?...
Та вже день у сутінь
поринув...

...
З заходу австро-німецькі
фронти
Ідуть-повзуть ешелонами.
Дай ходу!
Гей там, гавриле, крути!
Клунки й шинелі
Обвисли гронами.
Коде ешалону
Як доба, то й гони.
Солдат:—З нами в перегони
черепеха!

Ха-ха!
А гармошка грає,
На ходу гуляють,
Зсунулась папаха.
Вже набридло „їхать“,
Від їзди аж млосно.
Машиніст:—Немає вугілля!
Солдат:—Підкладемо сосни!
Жисть вертає молодому
З фронту, з бою,
Та й додому;
Не журись, Марусе,
Будеш ти моя“.

II

Рано на світанку
Цокотять копита,
У загоні шабель 23.
І на полустанку
Окріп не допито,
Розірвалась бомба в крик.
Молодий поручник
Золоті погони,
Дзвоном на панелі
Остроги.
—Русь святую мучать,
Злазте ви з вагонів, —
Й назива шинелі —
— Дорогі.
Більшовик бунтує,
Сіє між нас распру,
Братчики-солдати,
Злазь до нас...
Раптом на панелі
В півраній шинелі
Поруч з офіцером
Грім Панас.
— Говорити буде.
Ми вже незаблудим,
Нам не по дорозі,
Паничі!
Обірвав і топче
Золото погонів:
Досить наблистіло
На плечі.
Більшовик —
Це наша біднота,
За хату безземельну
І за голод діток

Проливали кров ми
на фронтах.
Хоч царя немає,
Є ще царенята,
Є ще генерали
І пани!
Кожен з нас вже знає
Що обороняти —
Владу щоб ми взяли
І лани...

Зник у морок ночі,
Зник і без погонів.
Цокали копита, та не всі.
Йому вслід регочуть
„Братці“ з ешелону
И ті, що відкололись
сім.

Хто до бою з Громом?
Відійти набік!
Поза мур додому
Лиш один утік.
Він гвинтівку щільно
Притиска до боку
(На хуторі здасться
Зберігати спокій.)
Хтось з коліна цілить —
„Гляди не промаж!“
Грім спинив це діло:
Хай — не наш!

* * *

З півночі на Бірзулу
Кулеметом різало,
З заходу румуни
— Зза Дністра..
З півночі німці,
З заходу румуни,
Стогне Басарабія сестра.
Заляга фронт селами,
Смерть закулемечена
Чига з клунь, зза хати,
з курників,
Ніч закаруселила,
В кров і крик заклечана,
Утікай, румуне, від
більшовиків.
Грім Панас рубає
І з Панасом триста,

Блискавками леза розпорос
ніч.
Не спинити волі,
Хоч бригаду вистав,
Бож Панас ще з фронту
Комуніст.
Та наказ Котовського
У жахному вирові:
Громе, завертай!
В наступ підготувитись
Панцерник щоб вирвав би
Доки не світа!
Тихо підповзали.
Стомлені? Дарма.
Біля семафору чорні силуети.
Варта на вокзалі
Жерлами гармат
І в п'їтму цівками кулемет.
Він, як крейсер,—чорний,
Ще темніш від ночі.
Ген під семафором
Сонний чи завер?
Уперед з наганом командир
моторний
Тихо, ані дихать, лиш сон
регоче
Здався кілометром метр.
Вже не бачить зорів
Тим, що у дозорі
Випало стояти у цей час.
Зняв без шуму,—тихо
(Треба щоб не дихать)
Самий найпередній—командир
Панас.
Бомби з усіх боків
На вокзал,
Бомбами і шпали
Підійма!
Сонноночий спокій
Розріза,
Панцернику виходу
Нема.
Сині мундири,
Чорний орел,
Грім, командир наш,
Славу бере.
В паніці німці
Палять вагон.
Врозтіч, як вівці,
„По німцях вогонь“!

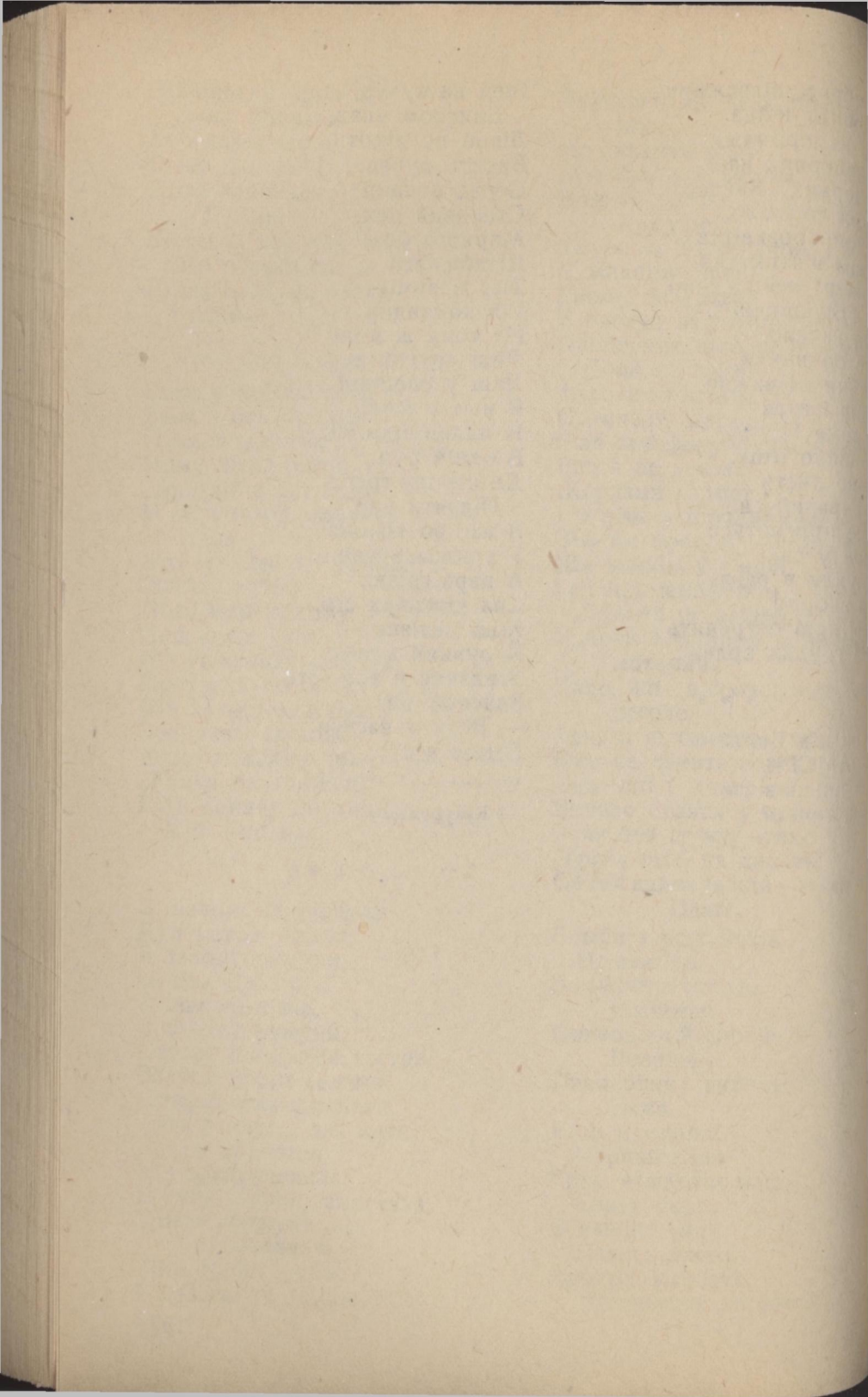
Хоробрих, відважних
Любить війна.
Грім не промаже:
Панцерник наш.
Панцерник „Кайзер“
Димом окутало,
Червоно розквітла
На нім п'ятикутка.
„Кайзер“ закреслено,
„Більшовик“.
Хати весело —
Рейс бо новий.
Скільки відважних
Боїв і атак
Грома Панаса
Минало отак.
Осіньне листя
І кривавий сніг
Лише присниться
Часом у сні.
Заглухли в ранах
Бою акорди.
Квіткою багрянить
На грудях орден...

* * *

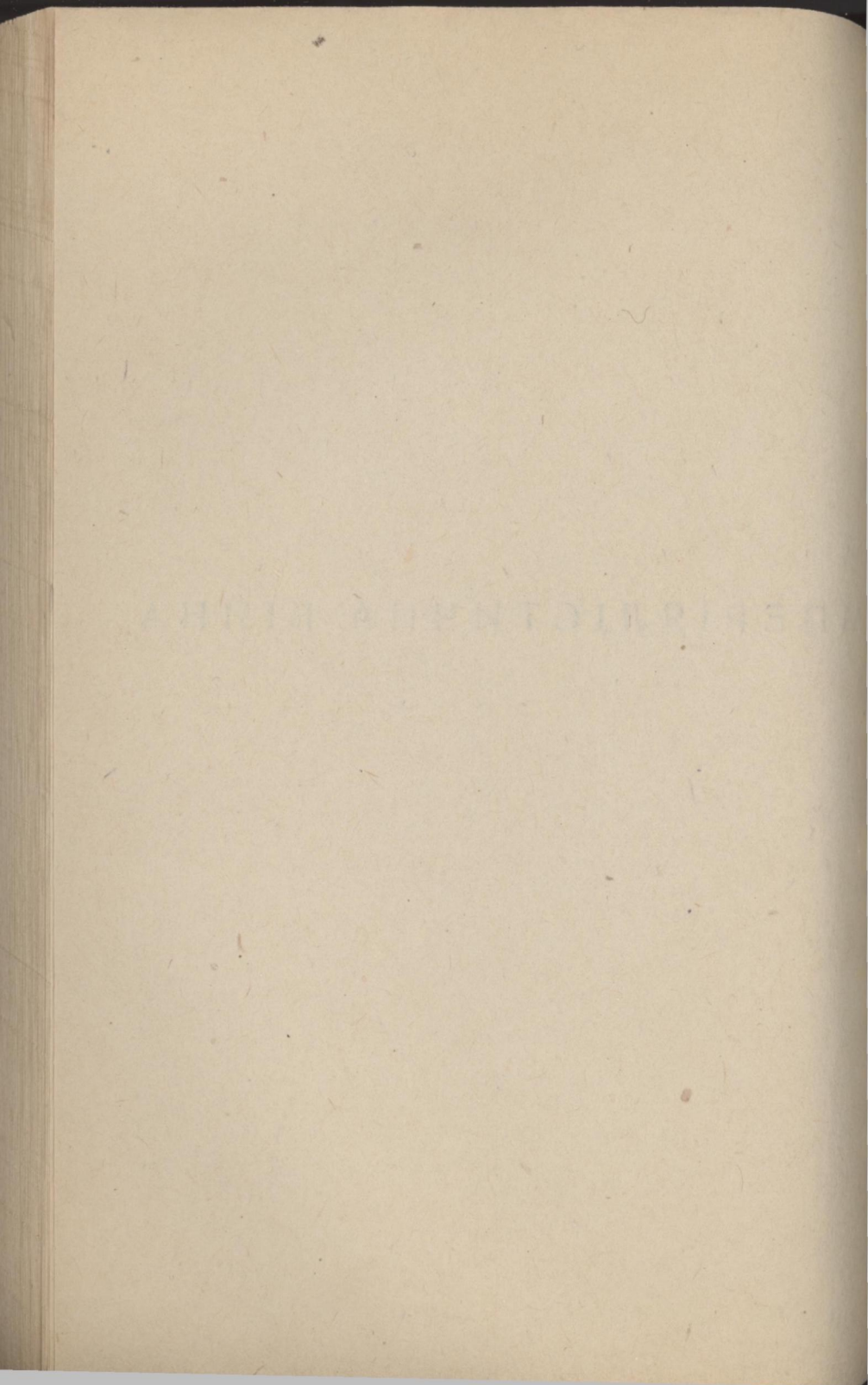
Степи від Балти —
АМСРР.
А чи впізнав ти
Грома тепер?

Іней на кучері
Блиском упав,
Лівий по лікоть
Висить рукав.
Серед папшої¹
Степовий цех,
Мирного бою
Штаби оце.
Тієї ж армії
Він командир,
На тому ж полі
Лиш другий вир.
Лиш у спецівці
В нього бійці.
Й пляни відмінні
В одній руці.
До строку треба
Підняти пар.
В нас бо колона
У тридцять пар.
А пара грізна
Сил кінських сто.
Хода залізна
Й лункий мотор.
Завдання в нас — то
Вчасний сів;
— Веду у наступ
Готові всі!

¹ Кукурудза.



ІМПЕРІЯЛІСТИЧНА ВІЙНА



ОХОТНИК ВАРЕНЧУК

(УРИВОК З РОМАНА „ГОРИ СКРОПЛЕНІ КРОВ'Ю“)

I

— Гришо, який цікавий отой солдат з хрестом. Диви, замурзаний сам, мужик, а викликає повагу до себе, цікавість та заздрість. Що то значить для людини „георгій“!

Ці слова напівголосно сказала русява гімназистка, пригорнувшись до круглового чорнявого юнака в старенькому демісезонному пальті. Вони сиділи на лавці пустельного міського саду в одному з великих кримських міст. Проти них через майданчик, на якому стояв пам'ятник цариці Катерині, згорбившись сидів, теж на лавці, бородатий солдат з георгієвським хрестом на грудях і в благенській короткій шинелі, що не могла заховати навіть гострі коліна. Він був байдужий до оточення і думав свою якусь важку думу.

Юнак, що перед цим мовчки споглядав давно вже знайомий барельєф на пам'ятнику, який змальовував образливі для татарського національного почуття малюнки з часів захоплення Криму, повернувшись до дівчини голову. В очах йому промайнув іронічний вогник.

— Ти так думаєш, Настусю?

— Звичайно. А як же інакше. Солдат з хрестом — герой. Він може йти вулицею з високо піднесеною головою.

Останні слова дівчина вимовила голосно, так, що б їх міг чути солдат, але той навіть не ворухнувся, сидів байдужий і похмурий.

Тим же тоном юнак відповів:

— А сам власник регалії, здається, не поділяє твого захоплення. Видно, зовсім не відчуває себе щасливим і не підносить голову. Твоя уява трохи шкутильгає.

Дівчина відчула в його словах іронію і, трохи відсунувшись, капризно стулила губи. Юнак, скося позираючи на неї, сумно думав:

„Ця війна спантеличує Настусю. Відколи вона почалася, дівчина тільки й мріє про хрести та героїв. Про навчання навіть забула. І всі такі в гімназії. Просто збожеволіли. Про те горе, що його війна завдала багатьом, про людські страждання — ні слова. Єдине на вустах — це військова шаноба, слава. Цікаво, що винне в цьому — чи гімназіяльне оточення, чи...“

„Чи міщансько-крамарське походження“ — заховалося глибоко в душі.

Ніби щоб пересвідчитись у своїх думках, юнак повернувшись до дівчини й намагався зазирнути в її широкі блакитні очі. А дівчина, удаючи з себе сердиту й насупивши надиво кругі трохи широкуваті й густі темнорусяві брови, дивилась у нього і тільки маленький та кирпатий ніс якось кумедно роздувався, зраджуючи удавану сердитість.

— Настусю, ти гніваєшся?

Ніс, а далі й губи дівчині застрибали, все обличчя напружалося готове от-от пирснути сміхом.

— А ти не глузуй. Сьогодні весь час ти такий. Щоб я не сміялася, одразу глузуєш... Ха-ха-ха! Диви!

Настя дзвінко зареготала. Але то був звичайний дівочий маневр, бо далі удавати з себе сердиту не могла. З того, на щастя, вона показувала, аж ніяк сміятись не можна було. Якийсь хлопець, забігши з вулиці у ворота садка, посковзнувся на річці й упав. Юнак здвигнув плечима. Бородатий солдат навпроти підвів голову, здивовано поглянув на них і знову нахмурився. Настя, переставши сміятись, поправила на голові фетровий капелюшок з рівними крисами й форменною зеленою стрічкою, розкудлала кучеряве русяве куделько біля лівого вуха і мирним голосом промовила:

— Чому так безлюдно в саду? Невже швидко зима?

І мрійно додала:

— А місто гомонить.

Дівчина знову пригорнулася до хлопця.

— Ось слухай.

Був похмурий, але теплий день. У світлозеленому мереживному сплетінні листя осінь щедрою рукою вже розсипала золотавожовті цятки. Від них невимовна печаль на душі, бо ті цятки нагадують перший просив у людській голові.

Десь близько за деревами гомоніло місто. Різноманітні звуки сплітаючись, утворювали одну нерозривну мелодію, часом погрозливу, як наближення великої бурі, а часом одноманітну й лагідну, як шум якоїсь невідомої машини в рухові.

Юнакові, коли він сидів у безлюдному садку, звуки міського гомону нагадували чомусь пройдене життя. Так і тепер, після Настяного зауваження, прислухавшись, він поринув у власні спогади.

На алеї почали з'являтися перехожі. Проїшла якась бабуся за нею чиновник, потім молодий і безвусий прапорщик. Зрештою, виявившись з молодятами, він цокнув острогами й нахабно зазирнув під Настусин капелюшок. Замість дівочого погляду зустрічав досить таки ворожий юнаків, він гордовито випростав спину й рушив подалі, повз бородатого солдата. Той був такий замислений, що не підвівся й не віддав належної пошани. Прапорщик зупинився й люто закричав:

— Гей ти, мордо, не бачиш хто йде!

Солдат похапливо схопився на ноги і, витягнувшись та притупивши до козирка руку, ніяково пробурмотів:

— Винуват, ваше благородіє.
— Якої частин? — не вгамовуючись, підступив ближче прапорщик.

— Винуват, ваше благородіє. Я з команди видужуючих. Після порани на фронті.

— Старий солдат, а не знаєш статуту військового! Пошану офіцерові не віддаєш! — на весь садок кричав прапорщик.

— Винуват... Я не бач...

Звучний ляпас по щіці не дав бородатому солдатові докінчити речення. Кашкет упав з його голови, і він увесь якось зім'явся від сорому й незаслуженої образи.

Юнак, що спостерігав усю сцену, з легким вигуком обурення скопився на ноги. Настуся непевно, широко розкрила очі. Пройшов якийсь дідок і, оглядаючись, докірливо похитав головою. Прапорщикові очевидно самому ніяково стало.

— Це тобі кара на перший раз замість арешту, — вже не так різко кинув він і, не оглядаючись, пішов алеєю.

Бородатий солдат хвилину стояв без кашкета і мовчки дивився вслід офіцерові. І в погляді йому відсвічувалось щось гірше за людську ненависть — глибоке презирство, як у міцно зв'язаного велетня, коли його образить карлик.

Юнак, сідаючи на своє місце, глузливо промовив до Насті:

— От тобі і героїство, і хрест, і високо піднесена голова.

— Він нахаба, негідник? Я дожену і в очі це йому скажу, — хвилювано бурмотіла дівчина.

— Не варто, та й не допоможе, — філософськи зауважив юнак.

Дівчина не встигла щось сказати йому у відповідь, як увагу обох відволік незвичайний шум на вулиці: безладний спів царського гімну супроводжувався якимись пронизливими дитячими вигуками. Незабаром у ворота ввалилась галаслива юрба: десятків зо два дорослих та близько сотні малечі з нижчих та середніх шкіл міста.

І юнак і дівчина одразу зрозуміли в чім справа: відбувалась пергова патріотична маніфестація:

Спереду миршавенький урядовець з лисячим обличчям, у довгій чорній форменній шинелі, та натоптуватий і червонощокий „голов'яга в куцїй чумарці, під „ремісника“, несли вдвох царського портрета, за ними кілька урядовців уперемішку з невідомими громадянами в надиво однакових куцях чумарках, півдесятка пань, а в кінці галаслива юрма школярів. Маніфестанти спинилися перед пам'ятником, якийсь панок із гостренькою борідкою, в цивільному, виліз на чавунний постамент і звернувся до юрми з промовою. Розмахуючи чорним бриликом і б'ючи себе кулаком у груди, він вигукував окремі слова, що зрештою аж ніяк не мали єдиного змісту. Майже після кожних двох слів він рвучко викидав угору руку з брилем і пронизливо вигукував „ура“, яке безладно і ніби байдуже підхоплювалося вниз. До маніфестантів почали приєднуватись перехожі.

Юнак з Настею й собі підвелись з лави й підійшли ближче.

— Руський народ в одностайному єднанні з царем-батьошкою. Наші христілюбиві неперемежні воїни... Перед цим історичним пам'ятником клянемось...

Мимохить прислухаючись до цих слів, юнак тим часом поглядав юрму маніфестантів.

„Кілька урядовців, десяток городовиків, преодягнутих ремісників, гістєричні дами та малеча—школярі, раді, що годні з нагоди царського дня немає навчання в школах... Мав вато для руського народу і одностайного єднання“, — скептично думав він, занотовуючи зорові спостереження.

— Ось наш герой! Христілюбивий оборонець! Качать його надзвичайно пронизливі промовцеві слова перепинили юнака міркування.

Переодягнуті поліцаї підхопили на руки бородатого солдата, що після образи прапорщиком усе ще не надягав кашкету, і кілька разів гойдали його в повітрі. Настя захоплено спостерігала цю сцену.

— Ось хто шанує героїв. Народ. Він простий солдат, мужик, а диви, яка шикарна дама підтримує його своїми ніжними руками. — шепотіла вона в захваті своєму супутникові-юнаку.

— Але чому та дама з такою огидою витирає хусткою свої пальчики? — згодом відповів глузливо юнак, спостерігши, як якась пані у великому капелюсі з перами, доторкнувшись рукою до солдатового чобота, раптом відвернулася і з почуттям огиди почала обтирати її хусткою. Настуся невдоволено відмахнула рукою. Потім юнакову увагу притяг солдат, якого перестав гойдати, і разом з цим за якого одразу забули. Він непереступав з ноги на ногу, і в засмученому погляді його було глузливе презирство, таке, яке буває в серйозної людини, коли вона дивиться на безглузді, нікому не потрібні вкрутаси вуличного комедіянта. Може через те, що сам був у такому настрої, але юнак пройнявся великою симпатією до невідомого бородатого солдата.

Юрма біля пам'ятника більшала. Промовець знову виступав:

— Не пошкодуємо життя свого заради батьківщини...

Не вигукнувши „ура“ після цього речення, він зробив довгу павзу. В саду запанувала тиша. У цю мить з юрми почулися глузливі слова. Їх промовив високий, замурзаний і виснажений, чоловік, на вигляд робітник-копач.

— А чому ти сам на фронт не йдеш? Багатством своїм викупився. Промови воно легко виголошувати.

Промовець зблід від такої несподіванки. Губи йому затрепотіли, і хвилину він не міг вимовити слова.

— Я... я... як ти смієш? Бунтівникі!

І, звертаючись до огрядного чоловіка в куцїй чумарці, він ніс з урядовцем царського портрета, він раптом люто скрикнув:

— Городовой, узять його!

У юрмі, особливо серед новоприбулих, сталося замішання. Переплелися здивовані погляди. Промовець зрозумів свої

необачність і, зіскакуючи з постаменту, гукнув уже до маніфестантів:

— До губернатора! Виявити перед ним свої вірнопопдані почуття!

Миршавий урядовець з переодягнутим городовиком підхопив портрета, і маніфестація рушила на вулицю. Випадкові перехожі теж посунули в різні боки в своїх справах. Юнак з гімназисткою й собі рушили із саду. Оглянувшись, юнак побачив солдата з хрестом. Той підійшов до високого виснаженого робітника-копача і, щось кажучи йому, голосно реготав.

Юнак з гімназисткою помалу йшли вулицями міста. Зрідка перемовлялись словами, а більше мовчали. Юнак зацікавлено, як і завжди це робив останніми днями, спостерігав вуличний рух. Як він за три місяці війни невідпознанно змінився! Він, як і раніше, все ще метушливо-гомінкий, але в тому гомоні нема колишньої безжурности, якоїсь молодецької непримущености. Гомін той нагадував гомін численної людської юрби на березі річки, яка очікує на велику весняну повідь. Одні тільки хлопчики-газетники з тою ж дзвінкою пронизливою задержуватістю, як раніше — „вбивство на Лазаревській“, тепер виголошували: „наша перемога в Карпатах“ та „стратегічний відступ за Варшавою“.

Юнак вдивлявся в зустрічні обличчя. Вони були: чоловічі — зосереджено-серйозні, старечі, а жіночі — журно-покірливі, і тільки на обличчях більшости панночок, особливо гімназисток, було незрозуміле захоплення. Війна поклала свій відбиток і на самий вигляд вулиць. Він був не той строкатий, від якого рябіло в очах, а якийсь ніби казенно-сіруватий: шинелі й шинелі на кожному кроці, що на душі викликали почуття суворости і якогось невідомого обов'язку.

На Пушкінській, близько будинку, де мешкала Настя, вони зустріли двох її подруг, теж гімназисток. Вони йшли з якимсь поручником, і на обличчях в обох сяяло невимовне гордовите щастя. На юнаків поклін вони відповіли із зневажливим недбалством. Юнак ненароком зиркнув на свою супутницю й помітив у Настусиному погляді заздрість, поєднану із смутком. Аджеж вона не має жадного знайомого офіцера, а тут дві її подруги йдуть з поручником. Зустрівши його пильний погляд, дівчина відвела очі, але по хвилині, коли їхні погляди знову зустрінулись, юнак підмітив у Насті ще й зневагу до своєї особи. Боляче стало йому на душі, бо він щиро кохав оцю кругленьку й гарненьку гімназисточку першим почуттям двадцятилітнього свого серця і гадав, що й вона відповідає йому таким саме почуттям.

Як і в саду, та й багато разів раніше під час відповідних розмов, він подумав:

— Хто зіпсував нашу шкільну молодь? Адже хіба то нормально, коли п'ятнадцятилітній хлопчик мріє лише про бої та походи й тікає з школи на війну? Або коли гімназистка старших класів свого нареченого ладна вдягти у в'їскову шинелю й послати його на війну, бачити його пораненим, заради того, щоб мати

нагоду перед іншими цим вихвалитись. Чому її ровесниця, не освічена дівчина, якась модистка, гіркі сльози проливає, поважаючись за своїм нареченим, якого забрали до війська, і кожний мить проклинає того, хто вигадав війну, а освічена гімназистка навпаки? Хто зіпсував її? Чи оточення, чи шкільне начальство, що пропагує серед молоді війну, чи військові творами навіть видатних письменників. Аджеж в усіх таких творах війна кваліфікується, як святе діло, а кожний військовий оточується авреолею слави“.

Інтелектуально розвиненіший за Настю та й загалом за середньо освічену людину юнак у душі протестував проти отрути, що отрує молоді голови, хоч через свою життєву недосвідченість ще й не зовсім добре усвідомлював самий корінь явища — чому значна частина шкільної молоді захоплюється війною. Він не розумів, що це в інтересах панівного класу — буржуазії та поміщиків, цілого царату, якому потрібна війна, щоб дужче уярмити широкі пролетарські маси, що чимраз більше революціонізуються. А для війни потрібна підпора з боку різночинецької шкільної молоді старшого в'ку, яка в недалекому майбутньому дасть численний контингент прапорщиків, вірних попихачів буржуазії, за допомогою яких можна буде посилати в бій мільйони пролетарів і селян у сірих шинелях.

Настя сама себе спіймала на негарному почутті, що мимохіть заворушилось на її серці — на почутті зневаги до супутника юнака, і їй стало соромно... Винувато посміхнувшись, вона, щоб притамувати свою заздрість до подруг, почала розмову про гімназію, про свої навчальні успіхи та про те, що вона робитиме повесні, коли закінчить восьмий клас. При цьому недвозначно натякала, що тоді вони зможуть одружитись; йому двадцять один буде, а їй вісімнадцять. Про одруження в них серйозної розмови ще ніколи не було. Прощаючись біля своїх воріт, вона все ще якось винувато, але по-старому закохано, зазірала в широке й чорняве юнакове обличчя з сумними сірими очима.

Попрощавшись з дівчиною, парубок попростував до себе на квартиру. Він мешкав на Підгорній, а треба було перейти майже все місто, але юнак тепер не спостерігав вуличний рух. Голову йому сповнили тривожно-прикрі думки про власне лихо, що їх бувши з дівчиною, він притамовував. Юнак був без роботи, а в кишені мав грошей рівно на три дні, щоб прохарчуватись. Тиждень тому його вигнали з редакції вуличної газети, де він працював за хронікера. Усі ці дні він вибігав, підшукуючи якоїсь посади, одвідав безліч установ, але без будь-яких наслідків. Хоч завдяки війні й звільнялося багато вакансій, але щоб запастись якось з них, треба було мати солідного й впливового знайомого. Такого знайомого юнак не мав, та до того ще й негарна поголоска про нього по установах ходила, як про опришкуватого й задерикуватого працівника, майже бунтівника. За чотири роки до роботи в редакції він перемінив безліч посад і фахів і ніде більше двох чи трьох місяців не уживався. Тепер

надія лишалась тільки на квартирного господаря, що працював у приміському маєткові за садівника і обіцяв його влаштувати на роботу в конторі маєтку.

Коли юнак піднявся по брудних вузьких сходах на другий поверх ще бруднішого ветхого будинку на Підгірній вулиці і вступив до кухні, то застав там самого господаря. Той зустрів квартиранта, поглядаючи недоброзичливо, навіть вороже, і юнак одразу зрозумів, яку він матиме відповідь. Справді, господар трохи заступив йому дорогу й глухо пробурмотів:

— Нема роботи в конторі Салгірки. Була ще вчора вільна посада конторника, та знайшовся якийсь інший кандидат.

Хоч останніми днями юнак звик до подібних відповідей, але господареві слова його вразили. Все ж, намагаючись бути спокійним, він роблено-байдужим голосом промовив:

— Що ж, пошукаю тоді роботи десь в іншому місці.

Юнакові слова наче розгнівали господаря. Він грюкнув об підлогу цебром, яке тримав у руці, і неприховано-вороже та трубо гукнув:

— Доки ви ще там знайдете собі роботу, а кімнату мені звільніть. Вона мені потрібна. Даю строку два дні.

Енергійно крутнув головою, знову вхопив цебро й вискочив надвір. Юнак голосно зідхнув і помалу поплентався в бічні двері до своєї діри, навіть без вікон, що в господаревій мові мала назву кімнати. Там він, роздягшись, кинувся на ліжку і в сірій сутіні пірнув у такі ж сірі, невеселі думи.

Чомусь буває так, коли людина опиниться в матеріальному скрутному стані, то завжди на дозвіллі починає пригадувати пройдене життя. Там і в юнаковій уяві, коли тільки він торкнувся ліжка, попливла минушина, але стрибками, як гірський струмок...

* * *

Варенчук Денис мав десь на Полтавщині чотири десятини землі і десятеро душ дітей. Десяте назвали Грицьком. Родилось воно дуже тендітним, але рота йому треба чимсь напихати, і старі Варенчуки дуже хотіли його позбутися.

„Усе рівно швидко помре, блаженке воно. Краще б тепер. Безневинне й без гріха—одразу б у рай попало“,—побожно думала постійно Варенчукка і при нагоді голосно казала це сусідкам.

„Узяв би пристукнув чимсь твердим, або подушкою придушив, і капут,—мовчки міркував Варенчук Денис, з ненавистю поглядаючи на свого мизинчика, що в колисці криком заходився.—Як я для такої орави хліба настачу!“

Відповідний був і догляд за Грицьком. Мати вже на третьому місяці відлучила від грудей, і рота дитині запихали то ганчіркою з намоченим хлібом, то заливали пісною юшкою. Часто залишали саму в чадній хаті, прив'язану до стовпа. Але дитина, наперекір усім, вижила й стала головатим і некрасивим, з худим, сухотним тілом, хлопчиком.

Від п'яти і до чотирнадцяти Грицько гусей не пас, бо Варенчука Дениса ніколи не було, але пас корову — свою сусідську. Пас і разом навчався. Спершу в церковно-прихоронській школі, а потім у чотирикласовій, що її саме того часу відкрили у великому селі, де жили Варенчуки.

На п'ятнадцятому році життя Грицько скінчив чотирикласову школу з похвальним листом, але без будь-яких перспектив на майбутнє.

Варенчукові Денисові хотілось віддати мизинчика якому купцеві в прикажчики, як він зробив із старшими двоюрідними синами, у Варенчуки бажання, щоб хлопець бігав до волостного вояки, може дасть бог ще й до волосного писаря досконалим, а сам Грицько тільки й мріяв, щоб продовжувати далі навчання. Узавши у волості паспорт, обдуривши матір, бо без неї не давали, та захопивши атестат, кілька книжок і дещо з білизни з трьома карбованцями в кишені хлопець майнув аж до Кривого Рігу в місто Симферопіль. Звичайно, квитка не купував, їхав „зайцем“ і через три дні, як сніг на голову, опинився перед дядьком матеріного боку, що працював там не то за прикажчика, не то за сторожа при міській управі. Хлопець думав — місто велике, середніх шкіл багато, дядько допоможе, і він виб'ється в люди. Але... походив рік до реальної школи й довелося кинути. Дядько не міг більше платити за навчання, виїхавши на працю до іншого місця.

Тоді для хлопця почалося самостійне життя. Спершу спробував у прикажницьким учнем до мануфактурної крамниці, потім писарчуком в скарбниці, контрольної палати, далі офіціантом в ресторації, знову писарчуком у банк і нарешті хронікером у вуличній газеті.

За цей час з головатого, некрасивого й сухорлявого хлопця він перетворився на двадцятилітнього натоптуваного й симпатичного чорнявого юнака з приємними сірими очима, які вміли лискувати жвавою задерикуватістю, часом іронією, і гогові були кожної миті розсипати іскри сміху.

Варенчук Денис, середнячок із села Камишани на Полтавщині, в цьому юнакові тепер би не впізнав нелюбого свого мизинчика Грицька.

Грицько не забував за освіту, увесь час самотужки підвищував свої знання. Рік тому навіть склав іспити на народної учителя.

Найдовше він тримався на посаді хронікера, і от вигнали його. Мов би за дурницю: нишком від редактора він умістив доповідь в газеті, в якому ганив поліцію. Редактор, він же й видавець, заплатив штраф, а Варенчук Григорій опинився на вулиці. На початку праці в редакції юнак познайомився й з гімназисткою Титаровою, дочкою середнього крамаря.

* * *

Коли думки докотились до цього знайомства, Грицько пригадав сьогоднішнє побачення з Настусею, розмови з нею і...

...чав докоряти сам собі за те, що не був з дівчиною сьогодні, і цілий тиждень перед цим, одвертим і не повідомив її, що він уже безробітний і роботи ніяк не може знайти.

— Боягуз, — ганив себе юнак. — Боюсь, щоб Настуся не розірвала зі мною, почувши, що я вже не в редакції... Навпаки, треба обов'язково сказати й вивірити, чи справді вона любить мене, як клянеться завжди в цьому.

Потім думки зупинились на розмові з господарем.

— А Михайло Петрович таки викине на вулицю. Два місяці вже не платив за цю діру. Недарма брався й на службу влаштувати. Ач як визвірився сьогодні, а завжди був такий лагідний. Грицько глибоко зідхнув.

— Але куди йти? Що робити?

Почав пригадувати установи й місця, де б ще можна було пошукати щастя, і не міг пригадати. Усі пороги оббив, навіть у управі про учительську посаду запит зробив, але пізно звернувся туди, — вільні вакансії вже зайняті.

— Хіба знову офіціантом у ресторацію, — промайнула думка, слідом юнак аж почервонів. — А Настуся. То ж ганьба...

Плутались думки. В'язались у мертвий вузол, що його Грицькові не розв'язати. Голова обважніла, стікало в скронях. Хотілось їсти, хоч він і намагався притамувати почуття голоду, бо ввесь бюджет, визначений на той день, був уже використаний. Так, лежачи нерухомо й дивлячись на вузьенькі скельця над дверима, крізь які з кухні до діри ледь-ледь пробивався сірий сутінок, він провів довгий час. Десь рипали дверима, хтось ходив по кухні, але юнак не звертав на це уваги. Зненацька крізь глуху стіну до його вухів долинули звуки військової оркестри, і разом з цими звуками несподівано, як буває несподіваний фінал якоїсь події, заскочила думка:

— А чи не піти охотником до війська?

Така думка ще ніколи не приходила йому в голову, бо юнак хоч не був свідомим ворогом недавно розпочатої війни, але ставився до неї критично, часом з іронією, а інколи й обурювався з чийогось захоплення нею. До війни й війська не мав Грицько ніякої симпатії.

Тепер же думки його, що до цього опинилися в глухому безвихідному закуті, наче знайшли вихід, певне річище й ринули по ньому.

— Справді, чому б не піти. Аджеж уже кличуть до війська дев'яносто третій рік, а протягнеться війна кілька місяців, то й мене потягнуть. А хоч і закінчиться, то рано чи пізно однак доведеться спробувати військової муштри, бо пільгами не користуюсь. Пишуть же в газетах, що кожний місяць, проведений на війні, зараховується за рік служби на мирному стані. Ех, за віру, царя й батьківщину ура!

Останнє речення Грицько вигукнув напівголосно й з іронією і жваво схопився з ліжка.

— І в Настусинах очах героєм стану, — уже жартівливо закінчив і почав похапливо одягатись.

Куди — сам не знав. У Варенчука в житті бували вчині несподівані, часом навіть безглузді.

* * *

За три дні Варенчук Григорій, двадцятилітній юнак, був охотником-рядовим 34 запасного батальйону.

А ще через два місяці, одного похмурого дня, коли крила зима вкривала місто сльотою, вулицями у напрямі вокзалу тихо посувались маршеві сотні. Десь далеко спереду колони оркестра час від часу починала марш, і з звуку того маршу, не встигши роздірвати густу сльоту, швидко затихали. Варенчук Грицько крокував на лівому фланзі, а майже поруч його пішоходом поспішала Настя з двома подругами. Вона була в якомусь піднесеному настрої і то з гордовитим виглядом щось щебетала своїм подругам, показуючи на Грицька, то, збігаючи на брук, кидала уривки речення своєму нареченому. Та Грицько мало що розбирав з її слів. Обвішаний шанцевим струментом, ранцем та набійницями, в сірій шинелі, він був якийсь незграбний, ніби чимсь приголомшений. У голові йому були невеселі думи, і він не розумів Настусиною піднесення. Часом, коли він зиркав на її жваве обличчя, на душі йому ворухилось незрозуміле, але негарне почуття.

На вокзальному пероні перед теплушками готового до від'їзду ешелону начальство дозволило солдатам попрощатися з тими, хто проважав.

Грицько опинився біля Настусі, взяв її за обидві руки, мовчки заглянув глибоко-глибоко в очі. Тим поглядом він ніби намагався зазирнути в недосяжні закутки дівочої душі, побачити там найінтимніші почуття, щоб потім їх, як найкоштовніші річ, зберегти в своїх спогодах на довгі часи.

Настуся була все ще в піднесеному настрої. Нахиливши його голову, вона легковажно шепнула на вухо:

— Повертайся або офіцером, або... героєм з хрестом.

Грицькові мов би щось урвалось на душі, мов би під ногою упала й розбилась найдорожча в світі коштовна річ. Обличчя конвульсійно пересмикнулось. Серце боляче стиснулось. Похапцем поцілувавши дівчину, він кинувся до вагона, бо ще хвилина — і слози полилися б йому з очей.

І тільки тоді, коли рушив ешелон, і він побачив, як раптово зблідла Настуся і, скрикнувши, майже непритомна впала на руки подруг, неприємне гірке почуття Грицькові миттю зникло. Щось тепле й радісне розлилося на душі. Він знову кохав хоча б легкодумну, але милу свою Настусю...

II

Полки дивізії обкопувались на правому березі Бугу за двісті кілометрів від річки, в районі Влодави, для ар'єргардної

бою. Німецьке військо, форсувавши річку й увесь правий берег, безперервно переправлялось на цей бік.

Друга сотня Орського полку зайняла позицію на двох піщаних сопках. Стрільці нашвидку викопали шанці з тендітними козирками, замаскованими дерном, і так приготувались зустрінути ворога.

Ліва сопка, яку займала друга півсотня, була зовсім гола, тільки на вершечку її, ніби для того, щоб швидше виявити перед ворогом щойно побудовані шанці і бути за ціль для його артилерії, росли кілька присадкуватих, якихось розхристаних, сосон. Перша півсотня була у вигіднішому стані, бо права сопка майже вся вкрита досить густими соснами, з фронту для кращого обстрілу вирубаними трохи на козирки. Тиловий бік цієї сопки теж був зручний, бо сосни там переходили в густі ліщинові кущі, тоді як тил лівої сопки на цілі гони був голий і такий піщаний, що нога по коліна вгрузала в пісок, до того крізь ковдобину між ними обома цей тил ще й на виду в майбутніх ворожих спостерегачів. Бійці другої сотні одразу це усвідомили.

— Якщо тільки німець нас атакує, то нам усім тут амба,—говорили вони поміж себе.

І від цих слів, казаних докищо спокійно, досвідченій обстріляній людині ставало моторошно.

Спереду, перед позицією, внизу вузьенькою смужкою тяглися дуки, а за ними — праворуч починався болотяний і низькорослий ліс, а ліворуч за півкілометра через поле безладно копичилось якесь село.

Закінчивши опівдні будувати шинці та виставивши вартових, чоти й рої полягали спати. Була надзвичайна тиша — жодного пострілу чи якогось галасу: цілком мирний краєвид. Ліпнєве сонце припікало досить добре і навколишні ліси заволакалися сірою млистістю спеки. Навіть чорний дим пожежі, що здіймався високо вгору за селом, не нагадував фронту. Уші мимохіть ловили звуки тривожно-полохливого бевкання дзвонів, постійного вісника звичайної сільської пожежі.

Але ця тиша ще дужче приголомшувала досвідчених солдатів: знали бо — не перед добром вона.

По штанцях першої півсотні передали команду:

— Ройового другої чоти, унтер-офіцера Варенчука, кличе пан фельдфебель.

Варенчук, що не встиг ще добре й задрімати, неохоче підвівся і попростував до першої чоти, позаду якої, в окремому шанцеві, перебував фельдфебель сотні.

Тяжко тепер було впізнати в молодшому унтер-офіцерові Варенчукові колишнього юнака в благенькому пальті із симферопільського міського саду. Він схуд, загорів і дуже змужнів, хоч на верхній губі ще й не пробивались вуси. Пострункішав, і військовий одяг, злинялий і засмальцований, тепер уже не так незграбно сидів, як колись. Легка рана в бік на Бистриці в лютому, контузія в квітні на Ужоцькому перевалі, військова дисципліна — виробили в ньому якусь тупу байдужість до життя.

Варенчук тепер уже не такий опришкуватий, як колись, майже байдужий до майбутнього. Дійсність сприймає такою, якою вона є, не замислюється над зламами в людському житті, не заглиблюється в суть та причини тих жахів, що відбуваються на його очах. Йому здається вже часом, що він знаходиться серед якогось кошмару, ніби в напівпритомному стані, і що безцільно робити спроби, щоб вирватися із цього кошмару. Тільки ще, наче поза його свідомістю, лишилися і діють у ньому почуття гумору та іронії, ще часто він занадто безпосередньо реагує на якесь спостереження, і з його вуст злітає гостре слівце. Та перебування в двох десятках великих боїв виробило в ньому якусь особливу військову кмітливість.

— Унтер-офіцер Варенчук має за честь з'явитись згідно вашого наказу, пане фельдфебелю, — з робленою поважністю і підкресленою іронією відрапортував Варенчук, коли наблизився до фельдфебеля, який сидів у тіні сосни біля свого шанца. Фельдфебель, літній чоловік з рідкими вусами й хитримивусними очима, не помітивши Варенчукової іронії, вдоволено розправив плечі й кахикнув. Потім він поплямав губами, відвівши набік очі, мовби трохи запобігливо, промовив:

— Уночі десь зник чотовий третьої чоти, так ти, Варенчук, негайно йди та прийми третю чоту і будеш за старшого на лівофланговій сопці. Ротний так і наказав... Бач яке підвищення тобі. Одразу з ройових півсотнею командувати будеш.

Фельдфебель роблено засміявся. У Варенчука спершу від здивування полізли догори очі. Годину тому він сам чув, як сотенний командир, поручник Долотов, наказував самому фельдфебелеві бути за старшого на лівофланговій сопці, а командування правофланговою доручити чотовому першої чоти. Йому незрозуміле було порушення фельдфебелем поручникового наказу. Тільки через хвилину він збагнув його тактику: друга півсотня — небезпечне місце на випадок бою, звідти не легко втекти. Удаючи з себе наївного, унтер-офіцер зауважив:

— Пане фельдфебелю, я ще молодий і мало досвідчений для такого відповідального призначення. Лівофлангова сопка трохи спереду і матиме важливе сначення під час бою. Чотовим я піду, а за старшого я боюсь... Це тільки ви, при вашій досвідченості, зможете там лад дати. Та й їх благородіє ротний, здається, так казав, коли з'ясовував усім нам завдання.

У фельдфебеля злісно блиснули очі, і він схопився на ноги.

— А ну помовч! Будеш розсуджати, то швидко лички позриваємо.

У цю мить перед фронтом загальну тишу порушила раптова стрілянина, що вибухла десь у вільховому лісі. Вона поклала край розмові, бо Варенчук вишукував у голові слів, щоб ще чимсь шпигнути фельдфебеля. Почувши стрілянину, фельдфебель зблід і нервуючись, та не так суворо й крикливо, наказав:

— Бач, німці, мабуть, підійшли. Негайно біжи та приймай третю чоту і будь там за старшого.

— Слухаю.

Варенчук повернувся й швидко пішов. Уже йдучи, він почув
дальшого фельдфебельового наказу.

— Пришлеш сюди двох зв'язківців та на случай якогось там
недоуміння, щоб негайно доносить.

Варенчук здав свій рій ефрейторові та, захопивши ранець і
винтівку, швидко пішов на лівофлангову сопку. Ідучи, він мур-
мотів про себе:

„Ну і ну. Поручник ще за годину втік кудись у ліс, щоб
відти зручніше було „керувати сотнею“, а фельдфебель тут
ховається за спини інших. Ех, начальники, вояки!“

Стрілянина в лісі вщухла й знову настала тиша.

Варенчук прийняв од ройового третю чоту й повідомив
чотового четвертої, що його, Варенчука, ротний призначив за
старшого. Чотовий четвертої чоти, теж молодший унтер-офіцер,
помітивши навколо Варенчукових погонів сплетений кант охот-
ника, зустрів це повідомлення неприязно.

„Молокосос. Теж пнеться в начальство. Охотник, панич
портів“, — думав він.

Варенчук помітив цю ворожість, але не потурав на неї. Роз-
порядився послати зв'язкових до фельдфебеля та на правий
фланг сусіднього полку, що розташувався на півкілометра ліво-
руч уступом назад, і повернувся до своєї чоти. Там, ставши
під сосною на козирок шанця, він уважно оглянув місцевість,
підмічаючи найнебезпечніші до сопки підступи. З вільхового
лісу розстрільною вийшла розвідка сусіднього полку. Проходячи
повз сопку, розвідники гукнули до Варенчука:

— У лісі вже німці. Стережіться.

Але жодної ознаки близької присутності ворога не було:
та ж сама тиша, той же мирний краєвид. Хіба що в селі спа-
лахнуло ще кілька пожеж.

Варенчук, пославши на сосну спостерігача, сам сів на шан-
цевому козирку й почав обмірковувати останні події.

Яке безладдя в їхньому полку. Та хіба тільки в їхньому.
Мабуть так воно й в усій армії. Всеньку ніч відступали, а ран-
ком прийшли на це місце. Наказали копати шанці. Обкопались.
Поручник з'ясував чотовим завдання: „протриматись до ночі“.
І все. Що робиться праворуч, ліворуч — нікому невідомо. Сам
сотенний зник кудись у тил „щоб зручніше керувати п'ятами“,
а сотню залишив на призволяще. Де начальство, де штаби —
хто зна. Ні зв'язку, ні керування. От його, Варенчука, наста-
новив фельдфебель командиром півсотні, а чи відома йому
бойова ситуація? Дозор на вільхове узлісся вислала перша
півсотня, а що він має робити? Яких оборонних заходів ужити?
Аджеж йому доручено життя восьмидесяти чоловіка. А як німці
атакують, що тоді?

Варенчук обвів поглядом глибокі та голі піски навколо сопки;
і серце йому тоскно занило.

Під козирком у шанці прокидались солдати. Почувся стри-
маний гомін. Згодом один голос почав щось розповідати. Чото-
вий мимохіть прислухався до того голосу.

— ... Ото нас німці будуть гнать і гнать, аж до самої Москви. А там вийде назустріч сам цар та й гукне: „Бий панів, бо вони продали Росію“.

— Хо-хо! Ловко!

— Так і скаже!

— От лахва буде!

— Поб'ємо панів і війни кінець.

— Хіба цар не за одно з панами, а цариця німкенья, — перебив оповідача розсудливий хрипливий голос. — По-моєму, якби мужика царем настановити, то він би вже давно цю війну прикінчив. А то страждає народ... А за що, спитав би?

— За дірочку з бублика, — відповів десь у кутку насмішкувато дзвінкий молодий голос. Після деякої мовчанки той же голос провадив далі: — Читав я, братці, колись у книжках про війну та й на картинках бачив: генерали з шаблями наголо попереду, за ними офіцерїю, а позаду солдати, та всі так і пруть на уру на турка чи францюза... Так признатись не вірив. А тепер на очі пересвідчився. Якже, спереду генерали, за ними полковники, різне там офіцерїю, прапорщики та фільдфебеля, а позаду всіх наш брат сірячок. Лахва! Правда, тільки тоді, як віднімців тікаємо.

Втрутився розсудливий голос.

— Якби всіх генералів посадити сюди в шанці, а наш брат щоб командував ними, то так само війни не стало б.

Варенчук нахилив голову, а потім зіскочив з козирка на землю, щоб і собі втрутитись у балачки. Його зацікавили вони. Але тільки він ступив на землю, як хтось збоку застережливо гукнув:

— Новий чотовий!

Розмови одразу вщухли. Варенчук пройшовся вздовж козирка. З шанців виглядали зацікавлені обличчя, але в тих поглядах щирости не було. Хтось вимушено поспитав:

— Не видать там німця, пане чотовий?

Варенчукові стало неприємно — рядові солдати вважають його за чужого. За людину, до якої щиро не можна ставитись.

Чи винне в цьому його унтер-офіцерство, чи канти охотника на погонах? — майнула думка.

Так і не встиг сам собі відповісти, бо праворуч десь за правофланговою сопкою враз знялася шалена рушнична стрілянина, а спостерігач на сосні вигукнув:

— Німці!

Солдати попріпадали до бійниць, Варенчук зіскочив на козирок.

— Он дивіться, пане чотовий, — гукав з дерева спостерігач, — між селом і лісом.

Варенчук одразу побачив: од вільхового лісу до села розтягалась ріденька ворожа розстріляна. Спостерігач зліз униз — на дереві він уже непотрібний був. Варенчук відіслав його в шанець, а сам лишився на козирку. Праворуч стрілянина посилювалась, зацокотили кулемети, глухо загуркотіла артилерія.

...якихось десять хвилин мирний краєвид одразу перетворився в фронт.

„Починається“, — промайнуло у Варенчуковій голові, і ще шкільніше занило серце. Безпорадно оглянувся навколо, ніби шукаючи підтримки, поради. В тилу жодного руху, окремі листаті, що вештались між деревами на правофланговий сопці, тепер зникли в шанцях. Не знав, що діяти, як розпоряджатись ворожою розстрільною можна б обстріляти — до неї якихось тисяча кроків, а чи доцільно? Його сумніви розв'язались сами собою. Під ним хтось вистрелив, а слідом почувлися схильовані сердиті вигуки: „Хто вистрелив? Не стріляти! Не виявляти себе! Бо німці гарматнями нас із піском змішають“.

Варенчук тоді просунув голову в шанець і скомандував:

— Без мого наказу не стріляти.

Зіскочив на землю і, нахилившись до козирка, він і далі постерігав. Ворожа розстрільна вже зникла в селі, а натомість лісу висунула ціла колона. Одночасно десь за горбом, по якому проходила колона, почувлися короткі глухі удари, повітря розрізало пронизливе виття, і перед правим флангом сусіднього полку, розмітаючи пісок, з коротким сухим тріском вибухли дві гранати.

— Зараз за нас візьмуться, — приглушено промовив поблизу бойовий, а Варенчукові промайнуло те саме в думках. Знову за горбом глухі удари, пронизливе виття й гранати вибухли десь у тилу.

— Пристрілюються по сусідньому полку.

Від цієї думки мов би відлягло від серця. Тут діяв звірячий інстинкт: кого завгодно іншого, аби не його. Уже спокійніше, без неприємного хвилювання, чотовий стежив за ворожою колоною.

„Прекрасна ціль для нашої артилерії, а вона мовчить, — міркував він. — І так завжди. Таки справді в нас видно гарматних немає“.

Колона за колоною пересувались із лісу в село. Варенчук не відводив від них пильного погляду й якийсь час не звертав уваги на фланги. Шанець його чоти на правому фланці закруглювався, і от у цю мить з того закруглення почувся схвильований голос:

— Німці праворуч!

Одночасно і якимось раптово від першої їхньої півсотні почувлася безладна часта стрілянина. Варенчуків погляд машинально перескочив праворуч, і нервові тремтіння перебігло всім тілом.

Вільховий ліс навпроти правофлангової сопки, наближаючись до неї, виходив косяком. Із того косяка висунулась густа німецька розстрільна. Зустрівши хоч і безладний, але сильний вогонь першої півсотні, німці залягли на луці й почали робити перебігання по одному. Підтримуючи ці перебігання, з лісу рівномірно зацокав ворожий кулемет. Сопка з Варенчуком висувалась трохи наперед і щодо ворожої розстрільної була на

фланзі. Перед Варенчуковими очима, як на долоні, була кожна постать німецького солдата. Стрілянина першої півсотні зробилась ще нервовіша, ще панічніша. Посилюючи паніку, з заглушеним диким тріском над сопкою вибухнув важкий бризантний гарматень, що не знати звідки прилетів. Варенчук помітив, що з правофлангової сопки кілька солдатських постатей побігли вниз, у тил: з хвилини на хвилину треба було чекати в першій півсотні загальної паніки. Баритись далі не можна було. Щоб опанувати себе, Варенчук обома руками міцно стиснув гвинтівку і, вскочивши в шанець, уривчасто скомандував:

— Третій і четвертий рої на правий фланг!

А ще через хвилину:

— Чота, плі!

Ніщо так не заспокоює нерви в бою і не дисциплінує, як випалова стрілянина. Сорок схвильованих чоловіка чоти у Варенчукових руках перетворилися на машину, чітку й слух'яну. Стрілянина захопила солдатів. З боку четвертої чоти теж почувлися випали. Німецька розстрільня на луці трохи завагалась, а потім бігом кинулися до лісу. Ворожий кулемет перевів вогонь на другу півсотню. Навколо задзижчали кулі. Кілька їх занурилось у бруствер.

Варенчукову чоту опанувало радісне збудження перемоги. Стрілянина вшухла, і в шанці почувлися радісні вигуки, глузливі дотепи на адресу переможеного ворога.

Та радісне збудження тривало недовго. З різким виттям близько над головами просвистіло кілька гранат і вибухло десь позаду. Збитий одною з них, на козилок шанця упав вершеночок сосни. Солдати одразу припинили, затьохкали серця. Знову глухий випал ворожої батареї, і чотири гранати, ніби з недоволенням, розлюченим бурчанням, врзалися у сипкий пісок спереду на спаді сопки. До легких гранат приєдналися важкі гарматні. Десь ізза лісу почувлося глухе сичання, що з кожною миттю, зростаючи, ставало погрозливішим та зловіснішим, і за сопкою з жажливим гуркотом вибухли три шестицалеві гарматні. Затремтіла земля, в шанцях посипався пісок.

Це був початок гураганного вогню.

Солдати Варенчукової чоти поприпадали до передньої ненадійної стіни шанця і в неприродних позах мов би заціпеніли. Дехто, не підіймаючи голови, механічно христився. Сам чотовий намагався триматись спокійно. З великим зусиллям він примушував себе дивитись у бійницю і, щоб не виявити свого переляку та нервування, унтер-офіцер однією рукою стискував цівку гвинтівки, а пальці другої глибоко занурив у стінку шанця.

До легкої та важкої ворожих батарей приєднався ще десяток, і незабаром не можна вже було розібрати ні окремих випалів, ні льотів, ні вибухів гарматнів. Усе сплелось в єдине могутньо-жажливе грюкотіння: утворилася страшелезна кокофонія звуків. Гарматні вибухали спереду сопки, позаду, з боків. У всіх напрямках з коротким виттям проносились уламки гарматнів, дрижала земля, задушливим смородом сповнилось повітря.

Близько години тривав гарматний ворожий вогонь по сопках другої сотні. Усе навколо було покопирсане, понівечене, жадної сосни на лівофланговій сопці не лишилося цілої — були розбиті при корні, посередині стовбура, але дивно — жоден гарматень не поцілив безпосередньо в шанці другої півсотні. Тільки в одному місці, легко контузивши двох солдатів, граната внесла ріжок козирка.

За хвилину вогонь ворожих батарей пересунувся в тил, утворивши позаду сопок заслонну смугу. В ту ж мить хриплим від пережитого жаху та хвилювання голосом несамовито закричав Варенчук:

— До бійниці!

Просто з лісу й з косяка, що на супроти правофлангової сопки, виповзли німецькі розстрільні і, не пригинаючись, на весь зріст рушили в наступ.

— Чота, плі!

І сорок гвинтівок, хоч і не так дружно, але досить показно й грізно виплюнули розпечене оливо назустріч ворогові. Майже одночасно до третьої чоти приєдналась і четверта, але німців вогонь не зупиняв. Особливо швидко посувались ті, що наступали проти правофлангової сопки. Незабаром вони опинились коло її підніжжя, і що дивно — перша півсотня мовчала. Варенчук, не ймучи віри, вискочив із шанця: так, перша сотня мовчить.

— Невже там нікого нема? — майнула жаклива думка.

Не пригинаючись, побіг до четвертої чоти.

— Увесь вогонь зосередити проти себе, а я відбиватиму тих, що наступають праворуч, — наказав чотовому і прожогом повернувся назад. Тут скупчив усю чоту на закругленні шанця і фланговим вогнем зупинив німецькі розстрільні під правофланговою сопкою. Німецькі солдати залягли, а згодом, як і вперше, почали тікати до лісу. Та ті розстрільні, що наступали просто, далеко численніші і роздратовані мужністю двох самотніх чот, усе ще посувались уперед і вже добрались до сипкого піску сопки. Але тоді не витримали. Пісок та кулі перемогли, і розстрільні безладно почали відступати. Бійці другої півсотні відхнули вільніше. Стрілянина, що вже ставала було безладною й панічною, одразу почіткішала.

Німці, залишаючи вбитих та поранених, тікали в ліс.

З шанців другої півсотні почулося стихійне „ура“ переможців. Варенчукові розпирало груди почуття переможця, але водночас він усвідомлював і критичне становище другої півсотні. Набоїв у солдатів лишилося мало, перша півсотня або перебіта, або залишила свої шанці, з сусіднього полку ніяких звісток, хоч там і були його зв'язкізці. Молодий унтер-офіцер не знав що робити й вагався. Молодеча задержувалась нашіптувала залишатись у шанцях, розсудливість вимагала негайного відступу. Нарешті вирішив зачекати і вислав на правофлангову сопку дозор. Не встигли дозорці відійти від шанця на кілька кроків, як ворожі батареї знову перенесли свій вогонь на півсотню. Дозорці повернулись назад. Знову сопка почала являти

собою якийсь рухливий і жахливий клубок з диму, піску і відблисків вогню.

Веренчук тепер уже не тільки не міг дивитись у бійницю а й опанувати своє хвилювання. Руки йому ходили ходором зуби дрібно вицокували, у потьмареній від переляку голові скакали уривисті думки:

— Гураганний вогонь поки закінчиться, то німці, захопивши правофлангову сопку, його обійдуть. А тоді що робити? Невже полон? Ні і тричі ні... Хіба спробувати відступити в бік сусіднього полку?

Десь поблизу якийсь солдат, намагаючись пересилити загальне ревіння, несамовито закричав:

— Смерть буде всім! Підіймай білий прапор!

Зарухались солдатські постаті, що до цього заціпеніло позинались були в найрізноманітніших позах.

— Правда!.. Викидай прапор! Давай сорочку!

Ці солдатські слова, що їх викликав у них навколишній жах, немов ужалили Веренчука. Унтер-офіцер інстинктивно зрозумів, що зараз має трапитись щось дуже важливе й неоправне, чого він сам боїться гірше смерті. Почуття протесту, бажання негайно діяти наперекір завирували йому на душі, притамувавши страх і зміцнивши розхитані нерви. Зірвавшись з місця й кинувшись до того солдата, що перший подав думку про прапора, він одчайдушно вигукнув:

— Не треба цього робити! Та й хто його побачить? Зараз будемо відступати.

Потім, топчучи людські ноги та спотикаючись, він побіг шанцем на лівий фланг з метою проскочити в четверту чоту, щоб звідти вибрати зручні шляхи відступу. Добіг до кінця шанця і мав уже вилазити на поверхню, щоб перебігти в четверту чоту, як спереду стався страшелезний вибух. Силою повітря Веренчука відкинуло на дно шанця, крайні сляжі якого напівпідняло й вони скозились, а сам шанець наповнився сморідним димом. Інстинкт підказав напівприглушеному Веренчукові, що важкий гарматень поцілів у шанець четвертої чоти. Хвилину очманіло поводив очима, а потім прожогом підхопився й вискочив на поверхню. Там, де раніше знаходилась напівкругла правильна лінія шанця четвертої чоти, тепер була руйновина з піску, землі та дерева. Правий бік цієї руйновини був мовчазний, але з лівого чулися надлюдські вигуки болю. Веренчук, зігнувшись, кинувся туди. Наближалась нова порція важких гарматнів, і він розплатався на правому фланзі руйновини. Перечекавши, доки поблизу вибухли ті гарматні, чотовий обережно почав пробиратись на лівий фланг, де не вгавали вигуки. За кілька кроків перед ним з руїн несподівано вискочив солдат з відірваною рукою. Помітивши Веренчука й зупинившись на чотовому блаженно-здивований погляд та показуючи на шмаття м'яса й рукава гімнастерки, з якого вищірялась біла пляма кістки передрам'я, солдат з якоюсь божевільною радістю заукав:

— Тільки руку! Я живий! Ха-ха! Тепер у шпиталь.

З тими ж вигуками божевільного він повернувся й кинувся бігти крізь дим кудись за сопку. Відбіг кілька кроків і раптом зупинився, одчайдушно скрикнув і, упавши, закачався на піску з диким виттям од болю в руці. Потім, не перестаючи вити та гризучи пісок і вигинаючись вужом, він поповз далі й незабаром звик за пагорком.

Веренчук хотів кинутись тому солдатові на допомогу, але спід уламків дерева на лівому флянзі шанця шалено лунали вигуки, і унтер-офіцер почав пробиратись туди. Через хвилину на своєму шляху він побачив мертве молоде обличчя, що визирало з почорнілого піску. Його погляд зупинився на нерухомому широко-виряченому скляному оці, в якому мовби ще й зараз відбивався невимовний жах. Потім погляд перебіг на край рота з вищіреними зубами, і Веренчукові здалося, ніби мертвий глузує з нього, живого. Друга половина обличчя вбитого й око ховалися під уламком козиркового сляжа. Унтер-офіцер хотів обминати мертве обличчя, повернувся, ногою зачепив уламок, напівпіднявши його. У ту ж мить заціпенів од ляку й жаху. Другої половини обличчя й мертвого не було зовсім. Вона була начисто зрізана чи то сляжем чи уламком гарматня, і з черепної коробки на пісок вивалилась біло-крів'яна маса мозку. Так заціпеніло, мов загіпнотизований, Веренчук дивився на жакливе видовисько кілька хвилин, а потім ухопився руками за голову і, дико завивши, вискочив з руйновини і, не пригинаючись, побіг до шанця третьої чоти. Там поверх козирка вже на багнеті матлялась біла сорочка. Веренчук незрозуміло поглянув на неї і вскочив у шанець, що тепер сповнювався приглушеним гомоном людських голосів. Солдати, залишивши гвинтівки в бійницях і тулячись до передньої стіни, перемовлялись про здавання в полон. Унтер-офіцер, не дослухаючись до тих голосів і все ще захлинаючись риданням, гістично закричав:

— Спасайся, братці! Тікай у тил!

Хтось недалеко вороже відповів:

— Годі воювати! Здаваймося!..

Тоді Веренчук, ще більше захлинаючись риданням і вигукуючи якісь нерозчленовані звуки, почав нестямно штовхати крайніх солдатів. Ті, більше вражені та здивовані незвичайним виглядом і поведінкою свого чотового, аніж підкоряючись його наказові, один по одному, хапаючи гвинтівки, почали вискакувати з шанця й бігти за сопку. Сам Веренчук вискочив разом з останніми солдатами його чоти. Вгрузаючи по коліна в пісок і схиляючись, він біг позаду, не розуміючи, що робиться навколо. Німецька артилерія тим часом перестала обстрілювати сопки, зосередивши весь свій вогонь на заслонній смузі. Коли Веренчук збіг із сопки і опинився на твердішому ґрунті, на якому вже попадались купини, порослі травою та низькими лозами, то навколо заспівали кулі, з сухим тріском зариваючись у пісок. Унтер-офіцер напівсвідомо зрозумів, що німці захопили

сопку першої півсотні й звідти обстрілюють, але оглянутись, щоб переконатись у цьому, боявся і біг далі. Почали падати солдати, серед них були й поранені, але ніхто не зупинявся, щоб їм допомогти — кожний дбав за власну шкіру. Дзижчання куль потроху розганяло ту божевільну плутанину у Веренчукувій голові, і він починав усвідомлювати становище. Спереду треба було ще перебратись через заслонну смугу з диму та вогню. Ліщинові куші там бузугавно здвигалися від вибухів. Пере самою заслонною смугою солдати почали зупинятись, ховаючись по ще теплих вирвах від вибухлих гарматнів. Веренчук і собі впав у глибоку вирву. Відсапавшись, почав обдивлятися навколо. Уся третя чота, правда зменшена на третину, розладнованою юрбою лежала поблизу. Кулі не переставали дзижчати. Веренчук поглянув назад. З правофлангової сопки спускалась німецька розстрільня, ізза лівофлангової, яку щойно він покинув, висунулась друга. Жадної хвилини часу не можна було гаяти. Та на щастя заслонна смуга артилерійського вогню почала віддалятися у глиб лісу, а незабаром, як дощова велика злива, яку перерізають блискавиці, вона завершила праворуч і раптом ущухла. Тільки десь ліворуч за лісом ще клекотіли кулемети і бухали окремі гарматні.

Веренчук наказав бійцям своєї чоти робити перебігання. Солдати перебігали з вирви до вирви, що були ще гарячі й смерділи порохом газом. Цих вирв густо було в рідкому ліщиновому лісі. Далі ліс погустішав, кулі перестали дзижчати, і Веренчук, зібравши чоту в колону, швидким кроком повів її вузькою стежкою в тил.

Понад кілометр так пройшла третя чота, не зустрівши жадної живої душі, натрапила лише на кілька трупів. Потім стали попадатись окремі відсталі їхнього полку. Вечоріло і бій усюди стих. Настала мирна тишина, як наче й не було денного страшенного жаху. Ліщиновий кущовий ліс перейшов у високий лист'яно-чатинний, і незабаром третя чота вийшла на широкую поляну, на північному боці якої густою розстрільною стояла перша півсотня на чолі з поручником. Ще кілька хвилин і рештки другої півсотні стали віч-на-віч проти першої. Від солдатів третьої чоти, змучених голодом та відступом, розтерзаним перенесеним жахом, почулися слова докору й глузів на адресу першої півсотні, що замовкали тільки після верескливого поручникового окрику.

Сам поручник, опецькуватий, але з довгастим і худим рудим обличчям, підбіг до третьої чоти.

— Унтер-офіцер Веренчук?

— Я, ваше благородіє!

— Ти ж чого, мати твою... залишив без наказу шанці перед самим боем.

Веренчук оторопіло поглянув на поручника.

— Винуват, ваше благ... Я до останньої хвилини відбивався. Четверта чота вся загинула, — яюсь непевно від здивовання забурмотів унтер-офіцер.

Позаду поручника спинився фельдфебель. Витягуючи по-лісячому своє косооке обличчя до сотенного, він улесливо промовив:

— Я, ваше благородіє, тримався з першою півсотнею до останку, але через утечу другої і боячись бути оточеним ворогом, мусів відступити.

— Перша півсотня першою втекла, — обурливо вигукнув Веренчук. Серед солдатів третьої чоти теж почувся притишений гомін обурення.

— Брешеш! Мовчать!

— Ваше благо...

— Мовчать, розтуди!..

Поручник раптом розмахнувся й ударив кулаком Веренчука по обличчю. Унтер-офіцер захитався. Була перша мить, коли руки сами зробили рух, щоб викинути наперед багнета і вдарили ним поручника, навіть крок ступив уперед, але залізні ланцюги військової дисципліни затримали цей рух. Щось терпке підступило до горлянки, і сльози образи заволокли йому очі. Поручникові стало ніби ніяково і, помітивши на собі докірливо-ворожі погляди солдатів третьої чоти та почувши в задніх рядах вигуки ще більшого обурення, він злякано почав відступати назад, а потім повернувся й похапливо зник десь у лісі за першою півсотнею. За ним потупцював і фельдфебель.

Ледве стримуючи ридання, що готове було вихопитись з горлянки, Веренчук почав непевно озиратись навколо. Зустрів співчутливі і водночас осудливі погляди солдатів своєї чоти. Ті погляди наче казали:

— Якого дідька відступали? Казали ж здаватись...

Солдати першої півсотні теж замішано переступали з ноги на ногу, і Веренчук там не побачив на жадному обличчі глузливої усмішки. Потім він перевів погляд набік. Окремо від інших, на пеньку сидів солдат — високий і худорлявий, з глибоко запалими очима, які ніби вилискували хоробливим вогнем. Цей солдат упродовж усієї сцени поручника з Веренчуком дуже хвилювався. В очах йому блистів великий гнів, і помітно було, що великих зусиль коштувало йому стримати себе і не втрутитись у справу. Веренчукові здалося, що він того солдата давно вже знає, але був він у такому стані, що не намагався пригадати, де й коли він його бачив. Високий солдат, поглянувши в ліс, куди зник поручник, підвівся з пенька, підійшов до Веренчука й співчутливим, з домішкою внутрішньої гіркости, голосом промовив:

— Що, пане унтер-офіцере, важка солдатська доля?

— Ех життя! Там смерть, а тут офіцери б'ють, — зідхнув хтось у рядах, третьої чоти, а другий зовсім тихо вже додав: — На багнети б його взять, а не мовчати.

Веренчукові й так розпирала груди завдана кривда, а тут оце чуже втручання, хоч і співчутливе, наче ще посилювало її. Він похмуро насупив брови і гостро та прикро відповів:

— Яке твоє діло! Хто просив твого втручання? Геть на своє місце!

Високий здвигнув плечима й відходячи іронічно промовив:
— Чи так, то й так. Звісно, ви теж начальство.

Саме іронія в голові високого солдата нагадала Веренчукові минушину. В його уяві блискавкою промайнули і міський садок у Симферополі, де він сидів з Настусею, жалюгідну патріотичну маніфестацію і високого та виснаженого копача, що зробив ехидне зауваження промовцеві чорносотенцеві і тим примусив маніфестантів піти з саду.

Миттю змінилося Веренчукові обличчя. Забувши й образ, він наздогнав високого солдата і, звертаючись на „ви“, радісно загукав:

— Стривайте, я вас знаю. Ви мій земляк.

— Вам видніше це, — зупинившись, але недовірливо відповів високий.

— Ви теж із Симферополя!

— Бував і там.

Варенчук уже радо стискував руку і нагадував той випадок, при якому він бачив високого.

— Мое прізвище Варенчук. Я мешкав там на Підгорній. А ваше?

На обличчі високого, коли Варенчук нагадував про сцену в міському саду, промайнула прикрість, але робити було нічого і він, хоч і без особливої радості, теж потиснув руку.

— А я мешкав трохи далі — аж на Циганській слобідці, і прізвище мое Савелов.

Та, бачачи щире радісне почуття у Варенчукових очах, він вже привітніше провадив далі:

— Я тільки вчора на поході прибув до вашої сотні, а сьогодні всенький день був зв'язковим при сотенному.

Озираючись навколо й глузливо додав:

— Ми, нівроку собі, за три кілометри з лісу керували вами, а потім ще й б'ємо.

Радісне почуття викликало й у Варенчука повсякчасну природню іронію, що була притамована сьогоднішнім денним жахом та недавно перенесеною образою, і він у тому ж дусі провадив за Савелова.

— А півсотнями керують учорашні ройові, яким без року тиждень не тільки військової служби, а й самого життя. Такого доброго, йи за Москву доведеться відступати.

До розмовників підтюпав фельдфебель.

— Тобі, Варенчук, із своєю чотою ротний наказав залишатись на оцій полянці, щоб підбирати відсталих, особливо пораних, які доберуться, і стежити за німцями. На випадок ворожого наступу, з боєм відходити. Коли ж усе буде спокійно, то рівно о дев'ятій годині вести отією ондечки стежкою на село Озірки, де збирається наш Орський полк. Негайно вишли вперед дозор. Зрозумів? А ти, — звернувся фельдфебель до Савелова, — залишайся при третій чоті за зв'язкового.

Варенчук байдуже сприйняв цей наказ і не відповів ні слова. Фельдфебель побіг до першої півсотні, підняв її на ноги й

швидко повів у ліс. Савелов попростував до третьої чоти, солдати якої, щось жваво обмірковуючи, порозлягалися на траві, а Веренчук лишився на місці. Якесь апатія опанувала його ество, він не думав про небезпеку і навіть не виконав фельдфебельського наказу — не розіслав дозорів. Сів на купину і, обіпершись на гвинтівку, глибоко замислився. Зустріч із Савеловим нагадала славний Симферопіль, тепер далекий, недосяжний, Настусю, її обличчя, трохи легковажне, але хороше й любе.

Понад півроку він уже на фронті, але за весь цей час він відстав від нареченої єдиного листа і то нещодавно. Порана на Бистриці, контузія в Карпатах — усі ці зміни місцеперебувань частин утрудняли листування.

Де вона, що робить, що думає? В листі писала, що закінчила гімназію і збирається піти в сестри-жалібниці.

Згадав Настусине захоплення військовою та військовими, жахи бою, свою образу — і важко зідхнув. Обурення, протест проти війни та проти начальства зростали на душі. Від вищого начальника й до якогось фельдфебеля — кожний ховається за спину один одного й намагається вихати на нещасному сірякові солдатів, що не знає проти кого й за що він воює. Усюди обман, неправда, свавілля — і за це, за чужі гріхи, зрештою, відповідає своєю кров'ю сірячок-солдатик. Але чому це так? Чому ллється безневинна солдатська кров? За чиї інтереси? Кому потрібні жахи й гори трупів?

Ці питання вперше на всю широчінь постали у Варенчуковій свідомості. І вперше унтер-офіцер шукав у своїй душі осмисленої й переконливої думки про них. Шукав і докищо не знаходив. Правда, ворухились надто сміливі думки, але він їх не поглиблював, індивідуалізуючи їх.

Аджеж у нього було бажання проштрикнути багнетом поручника за образу. А коли б в усіх така виникла думка? Війна ж бо ця є кривда для солдатської темної маси, і кожний окремий член цієї маси повинен знайти свого кривдника.

Варенчукова голова в задумі чимраз дужче хилилась униз. Погляд зупинився на георгієвському хресті, що білів на грудях. І погляд був байдужий до нагороди. Не було у ньому колишнього замилювання. Тільки знову хрест нагадав Настусю.

„Ти хотіла його. Але як тяжко він дістається!“

Тим часом серед солдатів третьої чоти йшло ремство. Вони обурювались проти поручникового вчинку, загалом проти поведінки начальства. Гарматнів немає, наша артилерія мовчить, офіцерів жадного під час бою не побачиш, і їх, солдатів, залишають напризволяще, на убій, наче тварин.

Савелов, довідавшись від солдатів, бо цього він не знав, як друга півсотня відбивала німецькі атаки і який жах довелося їй пережити, — просякнувся співчуття і симпатією до Веренчука, а слухаючи далші солдатські розмови, він ніби радив.

„Солдатська маса прокидається, зростає дух непокори, жевріє бунтарський дух, і масла навколо досить, щоб роздмухати в революційне полум'я. Потрібні лише запалювачі, які б

одночасно, з усіх кінців запалили величезне багаття, що зветься руською армією, — думав Савелов.

Розмовляючи з солдатами, він у такому ж дусі казав свої репліки. Коли зайшла розмова про поручників учинок, якийсь солдат вигукнув:

— Треба було підняти його на багнети і всій справі кінець.

— Одного його не допоможе, з того могла б бути тільки шкода, — відповів Савелов і, раптом підвівшись, з назвичайною лютістю, що здивувала навіть солдатів, вигукнув: — Якби на цю поляну та зібрати всіх генералів і офіцерів та всіх разом їх проштрикнути багнетом.

І, посміхаючись якоюсь таємничою усмішкою, він уже тихше провадив далі:

— А правда, хлопці, що якби поставити перед вами усю армію наших панів-генералів, то ви б охочіше пішли б на них на „ура“ в багнети, ніж на німців?

Ці слова майже вся чота вкрила схвальними вигуками.

Уже звечоріло зовсім. На сході за деревами ніби заблестіла заграва і незабаром вплив великий і круглий місяшний диск. Задимлена молочавість обкутала поляну. Навколо панувала незвичайна тиша, і солдатів третьої чоти, що розмовляли на поляні, можна було взяти швидше за пастухів-нічівників, ніж за бойовий загін, що перебуває в безпосередньому сусідстві.

Савелов підійшов до Варенчука.

— Чи не пора нам звідси вшиватися? — промовив він до чотового. — А то ми розташувались тут наче дома. Правда, німці не люблять нічних походів, та всяко буває. Коли не хочемо потрапити в полон, то мусимо йти в Озірки.

Варенчук мовчки підвівся, здивовано озирнувся навколо, ніби він і не помітив, як звечоріло, і, попростувавши до чоти, напівголосно наказав:

— Становись!

Серед солдатів розмови вщухли, і вони, брязкаючи казанками та зброєю, почали підводитись.

— Ладнайсь по два і за мною!

І тут стався незвичайний випадок, якого ні Варенчук, ні Савелов, ні навіть солдати за хвилину перед цим не чекали. Той жвавий солдат, який ще в шанці зацікавив Варенчука, голосно вигукнув:

— Годі! Навоювались! Видно кінця й краю цій волині не буде. З одного боку — смерть, а з другого — кулаки. Годі! Краще послухайтесь моєї команди: Раз!..

Жвавий солдат перевернув гвинтівку і з якоюсь насолодою, з крехтанням, устромив її багнетом у землю.

— А далі що? — не промовив, а прошепотів Варенчук — так був здивований.

— У полон рідю. Принаймні хоч добре висплюсь отут, ранком німці заберуть.

Та на цьому не скінчилась несподіванка для Варенчука. З якоюсь шумливою і буйною радістю солдати один по одному

почали застромляти багнети в землю й відходити набік. Незабаром на тому місці, де стояла чота, стримів ліс із гвинтівків.

— У полон! У полон! — тільки й чулося навколо.

Тільки ройовий першого рою не пішов за всіма й приєднався до Варенчука.

Тяжко сказати, що викликало таку несподівану, але одностайну дію третьої чоти. Аджеж за кілька хвилин перед цим ніхто із солдатів навіть і не уявляв такого. У багатьох, а можливо і в кожного, ворушилась думка про полон, але в інших умовах і обставинах. А отже ж досить було одному встроїти в землю багнет, як усі пішли за його прикладом.

Можливо це трапилось у наслідок розмови, як вислів протесту та обурення проти ненависної війни та запалювачів її. Бо данного часу вони не знали іншого способу, як цей, а одним із запалювачів вони вважали й поручника Долотова, якого поводження з Варенчуком так їх обурило. До того ще поручник був для цих людей представником ворожої кляси, бо дома і їх кривдили подібні Долотови в сурдутах — поміщики та капіталісти. Можливо на їхній вчинок вплинуло мирне оточення: тиша, місячний вечір, ліс, поляна. Мирне оточення потягло їх до рідних домівок, близьких сімей. А найшвидше вплинуло те, і те, і те. У шанці, викинувши білий прапор, чота послухала Варенчукового наказу й відступила, бо там, в оточенні куль і гарматнів, ще мала вплив військова дисципліна, а тут на поляні ту дисципліну переважило мирне оточення.

Варенчук спробував був умовляти, але його зупинив Савелов.

— Не треба. Нехай роблять, як хочуть, — казав він. — Для них може це краще — життя збережуть. Я особисто не піду в полон, бо хворий на сухоти і з недоїдання там загину. То дурниці, що пишуть у газетах, ніби наших полонених німці варочито морять голодом. Але я те знаю, що в Німеччині ніколи не вистачало хліба, щоб прогодувати свою людність, а тут ще сотні тисяч зайвих ротів. Огож довелося б недоїдати... Та й інша в мене є причина не здаватись у полон. Я тут потрібніший. Треба знаходити шляхи до іншого способу покінчити з війною...

Савелов раптом осікся, ніби сказавши зайве, недозволене. Повернувшись до солдатів чоти, він привітно промовив:

— Бувайте здорові, хлопці. Хай вам щастить у полоні. Повертайтеся згодом додому живими, то може потрапите на краще життя.

Останнє речення Савелов вимовив підкреслено, з урочистістю.

— Ходім, чотовий, на Озірки.

Варенчук, що весь час здивовано дослухався до слів Савелова, забувши, що зрештою він же тут є начальник, слух'яно повернувся й мовчки поплентався разом з ройовим за солдатом. Відійшовши трохи, Савелов зупинився й гукнув до чоти:

— Ми в лісі стрілятимемо вгору, так ви не лякайтесь.

А вже до самого Варенчука додав.

— Треба ж буде перед сотенним вигадати якусь причину зникнення чоти. Скажемо, що ворог напав.

Серед чоти, що залишилась на поляні, намітився рух вагання. Жвавий солдат, що першим застромив гвинтівку в землю, помітив це. Жваво й рішуче промовив:

— Годі тут стовбичити! Ходім, братці, під дерева та, вивисивши білого прапора, полягаємо спати.

III

Друга сотня орців відступала в ар'єргарді свого полку. Наказа мала затримувати ворожі кінну та пішу розвідки і палити все на своєму шляху. Німецьких розвідок не було видно, і сотня ретельно виконувала останній наказ. Особливо в цьому старався сам поручник Долотов. Сиглий хліб у копах і на корню, окремі фільварки, цілі села — все це палало.

Загалом шлях відступу армії, особливо вночі, уявляв неймовірно жакливу, хоч і величну, картину. Безкрайя смуга заграва перетворювала ніч на день і прогонила геть від себе все, що жило й могло рухатись.

Сотня вступила в якесь невеличке село, розташоване упродовж путівця. Третя чота на чолі з унтер-офіцером Варенчуком дістала наказа палити правий бік, селянських халуп. Солдати розсипались по оселях, і незабаром запалали будівлі.

Савелов був тепер у третій чоті і ніколи не розлучався з Варенчуком.

Савелов страшенно обурювався проти підпалів.

— Нічого нема в світі обурливішого, ганебнішого й жакливішого, як оті підпали. Навіть і на війні, — казав він. — Аджеж німці пройдуть далеко вперед і навряд щоб вони використали такі глухі закутки в своєму тилу. Та чи й довго німцям, маючи розвинену техніку, збудувати для свого війська бараки, далеко кращі за оці вбогі халупи. А де житиме мирна людність, яка лишається тут? Бож не всю її вигонять в глиб Росії, половина ховається по лісах та печерах. З якою б великою радістю я облив би газом і підпалив того, хто вигадав і запровадив у життя цю диявольську штуку.

Сам він не спалив ще жадної будівлі, жадної копи збіжжя.

Варенчук із Савеловим попростували до самотнього вбогого серед городів і садочка подвір'я, обнесеного високим тином із загатою. Попростували, бо обом почулися звідти приглушені, але сповнені відчаю, жіночі зойки. Очевидно жінка кричала в хаті. Коли зайшли в двір і далі в хату, то переконались, що справді не помилились. Вони потрапили на сумну, безрадісну й одчайдушну сцену. На полу корчилась від надлюдського болю породілля, а біля неї безпомічно метушився старий і згорблений дідок з тремтячими руками. Він то шкандибав надвір і там охаючи дивився на навколишні пожежі, то знову повертався

хату і, розводячи руками, бідкався над породіллею. Він не міг та й не вмів нічим їй допомогти, полегшити страждання. Нещасна ж страдниця, з понівеченим від болю та жаху обличчям, захлиналась у зойках.

Коли Варенчук із Савеловим стали на поріг халупи, дідок кинувся назустріч. Простягаючи з благанням руки, він із низьким голосом почав прохати:

— Пани добродії, ради бога, не чіпайте моєї халупчини, не чіпайте її! Тут лежить страдниця. Вона має от-от родити. Її чоловік, як і ви, десь помирає за веру. Така халепа на мою голову. Нема ніде баби, щоб гукнути на поміч, а нещасна молодниця, чуєте, як мучиться. Змилостивіться, пани добродії, хай доля життя вам на довгі літа збереже!

Вражені солдати мовчали, і дідок ще дужче захвилювався.

— Синочки, голубчики мої!

Повіки йому швидко заморгали, плечі затрусились, і він виливався тоскно, по-старечому. Молодиця не помічала присутніх; з її вуст вилітали дикі хрипливі зойки. Варенчукові стало моторошно, горлянку здавили спазми, очі йому звожились. Савелов дивився перед себе суворо, як і личить людині, що споглядає людське горе. Підійшовши до старого, він доторкнувся до його плеча.

— Годі, діду, не плачте. Ваша хата буде ціла. Ідіть до пороги. Ходімо, чотовий.

Не встиг він повернутись, як у дверях з'явився поручник Долотов.

Сотенний гасав по селу взад та вперед і стежив за тим, щоб усі оселі палали. Страшений боягуз, він не переносив бою і як міг уникав його, ховався, але в даному разі, коли для його життя не було ніякої безпосередньої небезпеки, він уважав для себе за геройство літерально виконати ганебний наказ вищого начальства. Побачивши самотнє вбоге подвір'я, ще не охоплене пожежею, і не бачачи поблизу солдатів, щоб наказати їм підпалити його, він забіг сам у двір, а далі, зачувши гомін у хаті, і туди.

— Що тут таке? Чому ця хата досі не підпалена? — вигукнув він грізно, побачивши Варенчука та Савелова.

Дід, упізнавши в Долотові офіцера, впав перед ним на коліна.

— Пане... ваше превосходительство! Змилостивіться...

Захлинувшись риданням, не договорив і, розкарячивши руки, розплатався на долівці. Якись незрозумілі й зойкливі звуки вилітали йому з рота, голова стукалась об долівку, а довге сиве волосся злетіло з потилиці і пасмами спало на лисину й чоло, надавши старому вигляду людини в невимовній безпорадності й горі.

Варенчук похмуро та рішуче повідомив поручників:

— Ваше благородіє, тут породілля.

Савелов вийшов надвір, бо в нього виникла думка, щоб тим часом, поки вони тут, хтось із солдатів не підпалив бува хати.

Поручник, знизавши унтер-офіцера презирливим поглядом, примружив одно око:

— То що з того? Які ніжності. Негайно виволікти обою на двір, а хату підпалити. Наказ має виконаний точно.

І поручник, вважаючи, що не може бути ніяких суперечок, повернувся й пішов у сіни. Варенчук, ідучи за ним, усе таке рішуче заперечував:

— Породілля в такому стані, що її не можна чіпати.

— Мовчати!

Поручник був уже удворі і зустрівся поглядом із Савеловим. Запалі очі тому палали погрозливим вогнем. Солдат, витримавши погляд поручників, гнівно й рішучо промовив:

— Доки я живий, ваше благородіє, цю хату ніхто не запалить.

Долотов затрусився, губи йому запінилися. Вихопивши з кобури нагана, він націлився ним на Савелова.

— Що? Непокора? Пали хату, мерзотнику!.. Застрелю!

Варенчук стояв у темному чотирикутнику сінешніх дверей. Він розгубився й не знав, що робити. У ту мить з хати почувся якийсь надлюдський, пронизливий зойк. Цей зойк так і штовхнув Варенчука. З риканням він кинувся на Долотова і збоку вгородив багнета. Поручник заревів і повис на багнеті. Із звірячою насолодою унтер-офіцер вирвав назад багнета і ще два рази штрикнув ним сотенного, що впав, обливаючись кров'ю. Ще хвилина, і поручник, задригавши ногами, витягся. З Варенчукових уст зірвався короткий гістеричний крик:

— Оце тобі за все:

Трохи здивований несподіванкою, Савелов подивився на чотового довгим проникливим поглядом і, підійшовши до нього, широко промовив:

— Дякую, голубок. Цей пес справді б застрелив мене.

Цю подію за високим тином із загатою ніхто не бачив, але на крик кожен хвилину могли нагодитись солдати. Савелов це зміркував. Звертаючись до Варенчука, що вже заспокоївся й був тільки блідий, він промовив:

— Давай затягнемо це падло під оту купу соломи, щоб у халепу не вскочити. Допоможи.

Удвох похалпливо потягли мертвого поручника до хлівника й заховали там його у невеличкій купі соломи. Тільки це вони зробили, як удвір убігли три солдати їхньої чоти.

— А, це ви, пане чотовий? Хто тут кричав?

У Варенчука, що душевно заспокоївся зовсім, швидко знайшлася відповідь:

— Свиню надибали тут. Хотіли заколоть, та не вдалося. Десь на городи побігла.

— Запалить пане чотовий?—кинув на хату один із солдатів.

— Не треба. Там люди живі.

Невстиг Варенчук це сказати, як на селі сталась незвичайна метушня. Крізь тріск загальної пожежі почулися перелякані вигуки. Незабаром можна було розібрати окремі слова:

— Німці! Німці!

Варенчук прожогом кинувся на вулицю, за ним три солдати, а Савелов на хвилину забіг у хату. Там він побачив хоч і не таку жахливу, але трагічну сцену. З блаженною посмішкою на ще перекошеному обличчі мовчки лежала на полу породилля, а дідок безпорадно тримав у тримтячих руках червоний шмат м'яса — живе номовля — і не знав що робити з пуповиною. Савелов махнув рукою й побіг наздогоняти чотового,

Варенчук вибіг на широку вулицю. Обабіч палали будівлі, іскри дощем сипались усюди, в рот залазив задушливий дим. З кінця села, протилежного від фронту, саме з того, куди треба було відступати, посередині вулиці крізь дим бігли солдати й несамовито кричали:

— Ротного! Де ротний? Німці з'янилися!

Побачивши чотового, вони гуртувались біля нього. З розпитувань Воренчук довідався, що з лісу в тилу з'явилася німецька розстрільня й наступає на село. Не вірячи солдатам і гадаючи що вони з переляку узяли своїх за німців, і знаючи що фельдфебель пішов з першою півсотнею, яка була в дозорах на фронті, Варенчук, збираючи по дорозі свою чоту, а разом і солдатів четвертої кипувся в той бік, звідки тікали в паніці бійці. До краю села було недалеко, і незабаром він був уже на околиці. Там безпосередньо із селом суміжився сільський цвинтар, укритий деревами. Від цвинтаря через рівне поле ішов путівець у тил, що кілометрів за три від села уводив у ліс. Справді, з того лісу праворуч у напрямі до села посувалась густа, але невеличка, чоловіка на двадцять п'ять, німецька розстрільня. Вона пройшла вже дві третини віддалі і тепер до неї було не більше кілометра. Німці йшли впевнено, без пострілу виславши вперед кілька дозорних. Очевидно то була випадкова розвідка, що непомітно прорвалась у тил, проскочивши наші ар'єргардні застави та дозори. З усього було видно, що німці думали застукати в селі, охопленому пожежою, наших відсталих солдатів або найбільше — розвідку й захопити її в полон,

— Ну такий малій кількості не варто здаватись... Тим більше, що мені не можна йти в полон,—трохи глузливо промовив Савелов, що стояв поблизу Варенчука. Чотовий і не мислив про це—він обміркував яким чином, без утрат захопити німців самих у полон. Лишивши близько десятка солдатів четвертої чоти в пустельному садку ліворуч дороги, він повів свою чоту через цвинтар і від поля непомітно розсипав її на рові. Німці вже наблизились кроків на шістсот. Солдатам третьої чоти було наказано не стріляти, а коли німці будуть зовсім близько — кинутись на них на „ура“. Та справу зіпсували солдати четвертої чоти, залишені в садку. Несподівано, хоч це їм було й суворо заборонено, вони розпочали безладну срілянину. Але німців ця стрілянина не зупинила. Останнім часом вони так звикли до легких перемог над руським військом, так знахабніли, що тепер їхня розстрільня, залігши й стріляючи, почала робити наступ перебіганням по одному.

Солдати третьої чоти хвилювались, їм кортіло теж постріляти, і Варенчук, зваживши на це, скомандував зробити кілька випалів. Тоді німці зупинились на пагорку за чотириста кроків і, обкопуючись, розпочали частий вогонь по селу.

Бачачи, що такий стан може протягтися надовго, Варенчук вирішив наступати. Пославши на село до фельдфебеля солдата з словесним донесінням про подію, він наказав своїй чоті розбити перебігання по одному. Упевнений у легкій перемозі, солдати охоче виконували наказ чотового і перший рій, почав перебігання, тоді як інші три підтримували його вогнем. Незабаром уся чота була вже на стерні за цвинтарем. Німці зустріли її шаленим вогнем. На щастя для чоти вузькі селянські ниви лежали впоперек і високі обніжки правили для солдат за природний захисток від куль. Четверта чота, що тим часом збільшилась, і до неї прибув сам чотовий, теж висунулась із садка на допомогу. Солдати наступали дружно, але й німці боронились уперто, і вогонь їхній не зменшувався. У третій чоті з'явилися поранені, одного вбили. Варенчук, роздратований упертістю та нахабністю німців, розлютувався. Усе ество його оцанувала якась невимовна жорстокість. Бажання в розпаленій свідомості — розстерзати впертого ворога.

Третя чота була вже на відстані ста кроків од ворожої розстрільної, але й мала вже двох убитих і близько десятка поранених.

— Реб'ята, за мною! Ура! — з пронизливим криком Варенчук підхопився на ноги і, з багнетом напереваги, кинувся вперед. Не оглядався чи хто біжить за ним чи ні — чув лише, що з боків і позаду кричать „ура“; не чув дзижчання куль, а в помутнілій свідомості єдина думка — швидше добігти до ворога й відплатити за поранених та вбитих.

Німецькі солдати зробили два випали й собі схопились та закричали „ура“. Певно мали намір прийняти багнетовий удар, і навіть кілька чоловіка кинулось на зустріч. Але, зміркувавши нерівність сил, завагались і два-три побігли назад, а решта на відстані десяти кроків покидала рушниці й підняла догори руки.

Варенчук зосередив свій погляд, усю увагу на німецькому солдатіві, середньому на зріст, із засмаглим худорлявим обличчям, на яке кумедно насунулась безкозирка. Той солдат злякано тримав на поготові багнета і, неприродньо випнувшись наперед, не знав, що йому робити — чи бігти назустріч, чи лишатись на місці; зрештою з якоюсь рішучістю відкинув гвинтівку набік і підняв догори руки. Варенчук був від нього вже за десять кроків. З лайкою на губах, що визначилась в єдиному протяжному звукові, який нагадував звіряче виття, унтер-офіцер підняв багнет з наміром заколоти безборонного ворога. У ту ж мить його самого звідкись збоку й трохи позаду, ледве не перебивши кістки, з силою вдарили по правій руці, і він випустив на землю гвинтівку. Ухопився лівою рукою за вдарену праву й інстинктивно пригнувся, чекаючи на другий удар. Але замість удару почув зверху гнівні слова:

— Він же здається, а ти колоти!

Варенчук здивовано підвів голову, а потім жваво випростався. Говорив Савелов, він же в нього й вибив з рук гвинтівку. В очах унтер-офіцерові спалахнув гнів, бо в ту мить вчинок Савелова йому здався безглуздом і недоречним. З вуст йому мала вже вихопитись обурлива лайка. Савелов бачив це і спокійно зауважив:

— Потім поговоримо. А тепер раду треба давати захопленим німцям.

Третя чота вже оточила безбройних німецьких солдатів.

* * *

За годину Варенчук із своєю чотою з фельдфебеляного наказу супроводив у тил полонених. Сам він ішов трохи позаду разом із Савеловим. Між ними точилася розмова. Савелов переконливим голосом казав:

— Ти, чотовий, лаеш от німців, що вони були надто вперті і вбили аж двох наших і кілька поранили. А я думаю, навпаки— їх треба шанувати за це. Вони билися мужньо. Справа тільки в тім, що ця мужність зовсім непотрібна для них.

Савелов замовк, ніби обмірковуючи дальшу свою думку, а потім провадив:

— Ти хотів заколоти безборонну людину. А для чого? Ондечки він іде, той німець, і до мене вдячно посміхається. Вже мені й писульку ткнув, писану німецькою мовою: певно прізвище та адресу свою записав. Потім колись розберу. Хто він такий? Якщо моє чуття не помиляється, то німецький робітник. І ти його хотів убити. Він сьогодні діяв під впливом патріотичного чаду, обдурений своєю буржуазією, а може він і свідомий пролетар, а тільки скутий залізним ланцюгом військової дисципліни. Ми його відпровадимо в тил, далі він попаде в сибірські ліси, перебуде там оце жахливе страхіття і хто зна— може в прийдешніх днях він принесе для трудящого людства більше користі, ніж ми з тобою.. І я вірю, що тоді він виявить ще більшу мужність.

Запалі очі Савелові блиснули. Він трохи помовчав і знову провадив:

— Узяти хоч би мене. Аджеж я хоробро сьогодні воював за царя й батьківщину. Ішов в атаку під кулями й не шкодував свого життя, бо мене могли б убити, як і тих двох. А я ж ненавиджу і царя і таку батьківщину, бо вона чужа мені, поміщицько-капіталістична. Я б і царя, і батьківщину, як ти поручника свого—одним би махом із задоволенням.

Останнє речення було вимовлене з такою лютістю, що Варенчук аж здригнувся і мимохіть озирнувся навколо, чи ніхто не підслухав, бо слова були сміливі й небезпечні—такі Варенчук чув уперше. Савелов після вбивства поручника тепер не хрився від унтер-офіцера з своїми таємними думками й переконаннями.

— Бився, бо так треба було,—провадив спокійніше солдат. У полон мені не можна йти, не тільки через хробливий стан а й з інших міркувань. Тут я більше користи можу принести і для цього мені потрібен солдатський авторитет. Отож, коли б я виявив сьогодні боягузтво, то маса б з мене глузувала, а то з презирством поставилась, і авторитету б не було. Бо сама та маса сьогодні охоче йшла в атаку. Так то, Варенчук.

Варенчук ішов поруч мовчки. Почуття досади на Савелова за те, що той утрутився під час атаки, вже зникло. Чотовий тепер розумів, що він діяв тоді несвідомо, в стані западу. Його дивували слова Савелова, глибока суть яких ніяк не йому понувала до копача, передягнутого в солдатську гімнастерку. Він зовсім не знав Савелова, бо за цих п'ять днів їхнього знайомства ні разу не довелося щиро розмовляти з ним про минуле. Над бровами в чотового скупчилися зморшки розмислу.

— Хто він такий? Що за людина?

Варенчука трохи лякала небезпечна сміливість у міркуваннях Савелова. Сам він, хоч і мав бунтарську вдачу, але його бунтарство було індивідуальне, швидше походило з юнацької задекарикуватості. В його переконанні не було твердої послідовності та постійності. В його голові часом були сміливі міркування, але якимось раптово й випадково, та й то раніше, бо фронтове життя приглушило їх, вони останнім часом загубились у плутаній байдужості. Варенчук чув про революціонізм, але з жодним не був знайомий. І тепер йому майнула думка—„неуж революціонер Савелов“?

Трохи згодом він не витримав і поспитав Савелова про минуле. Той охоче відповів:

— Я власне механік, а був і електротехніком. Але часом життя примушувало братись за першу-ліпшу роботу. В Симферополі, наприклад, довелося бути копачем—прокладати водогін.

Варенчук із здивованою повагою подивився на свого розмовника.

Савелов чомусь покинув його і наздогнав чоту з німцями. Чотовий лишився сам. Ще трохи поміркував над поведінкою Савелова, а потім думки перекинулись на поручника Долотова. Що далі думає чотовий про свій учинок, то все моторошніше стало йому:

— Адже коли довідаються, то розстріляють.

Аж здригнувся. Пригадав усю сцену в убогій селянській хаті, відчайдушній зойк породіллі, і ніби спокійніше на душі стало. Спокійніше почав обмірковувати чи він учинив злочин чи праве діло...

Але справу про Долотова в полку навіть не порушували. Загинув поручник без вісти,—значилось у наказі.

ЕСКАДРОН

(ПОЕМА)

ЧАСТИНА ПЕРША

I

— Революція!
— Революція!
Свобода,
і без царя!
На обличчях солдатських
сходила —
Червона, як схід,
зоря.
На обличчях солдатських
сходила.
Роти роззявляла:
— сурми!
Революція —
значить: додому!
Революція
значить: мир!
Вірили і вагалися,
надією очі цвіли:
Революція —
значить: землю,
Революція —
значить: діли!
Слово —
чудне і тепле.
(Гріють такі слова).
На гарячих вустах
з цим словом
Браталися
Фрідріх й Іван.

II

— Революція!
— Революція!
Як і раніш —

Шестидюймовками
Бабахкає ніч.
Вчора — братались,
Сьогодні — стріляй...
— Хлопці,

чи скоро —
той мир і земля?
— Ой, щось не чути...
Як і раніш —
Шестидюймовками
Бабахкає ніч.

З Петрограду —
розстрільними —
по шанцях:
— Війна до переможного кінця!

III

Приходили ешелони —
нові і нові полки,
Безвусі, стрункі офіцери —
маменькіни синки.
Мружилися од вибухів
і тамували жах,
Ватою затикали,
(бо лопалося!) в ушах,
Приходили ешелони —
Олива й солдат:
Романтики,
патріоти,
вільнодумці
і просто так...

IV

Був пан,
є пан.
А хто при владі —
звісно! —
Не Петро,
не Іван —
Самі
капіталісти...
„Сьогодні йдемо в атаку,
Прощайте.
Чи повернусь?“...
Тулили листа до серця
і матюкали війну.

V

„... І в нашому ескадроні
хлопці — ну і ну —
Щоб, значить —

вертати додому
Кінчати війну.
До ескадронного комітету —
Як навалили:

— Веди!

Одвоювали, кажуть,
Хочемо в тил.

А Бабарика Альошка

(ЩО В КОМІТЕТІ БУВ),

— Рушаймо — кричить — до штабу,
(Розтуди його в пуп!)

Затупотіло,

Загуло —

Ноги — в стремяна,

Коней — в галоп.

Тільки порохом.

Курить шлях...

— Стоп!

Прискакали.

Штаб.

Під Бабарикою —

Кінь на диби:

— Дайош командира!

— Де командир?!

Як обступлять,

Як закричать;

— Додому хочемо!

— Війну кінчай!

І пішли були

у резерв

На три тижні...

А теперь—

ІЗНОВ —

у стремена—

наказує штаб

І знову на німця.

• • • • •

— Ескадрон.

рушай!

VI

Копитами кінськими цокає соша.

А під копитами—

ОСІНЬ ЗОЛОТА.

З горлянок пре, з застуджених
підстрелене пташа:
"... Соловей, канарей
Горе не беда..."

Луною падає
й вертає знову —
До вуст обвітрених
гіркий, холодний сміх.
Пристами коні.
Вітер стих.
Наказ:

спочити.
Й ескадрон застиг.
На мить відчув солоний присмак крові.
Зідхнув на повні груди:
— От тобі і на!
Свобода, кажете —
Та де ж вона свобода?
Панам — заводи
і земля — панам,
А що ж, питаємо,
дали ви нам?
Шанці вицвілі
від наших крові й поту?
На біса нам здалася ця війна! "...
Суха сосна потріскувала.
Тлінь —
Відносив вітер
за узгір'я звідци.
На обличчя
падав жовтий відсвіт.
й на плечі тиснула —
важка і чорна тінь.

VII

Валерій Міх —
юнак і офіцер.
Студент учора
і палкий оратор.
У згадках;
друзі, обрис Петрограда
Й її зашарене лице.
Туман. Холодний вицвілий перон
Живі силуети —
незабутні, рідні.
Вогкі очі. Дріж на підборідді.
Туман. Холодний вицвілий перон.

Рвонув вагони
 і зачаквав паротяг.
 И вогні пливуть —
 хутчіше—
 до вокзалу...
 Загальмувати?
 Повернуть назад?
 Кричати: стій!
 Дорогу перетяти?
 Все, далі й далі.
 А назустріч—ніч.
 Вогні рідкішають.
 Шалена швидкість.
 І знак питання
 блимав, як живий—
 Дрижав,
 згинався,
 заглядав у вічі.
 — Війна?
 — Війна?
 Нікчемна батьківщина,
 Патріотизму,
 витлілий вогонь.
 Рятувати?
 що?
 і від кого?
 Він — син професора
 у офіцерським чині..
 А ось—
 над багаттям схилились спини—
 Солдатська ніч—
 запитує вона:
 — На біса нам здалася ця війна?
 Що їм сказати?
 Як відповісти їм?
 Що за Расею треба умирати
 (Чому!). Життя своє віддати,
 Що—
 Їх кличуть до війни
 Терещенко, Гучков,
 Родзянко, Керенський—
 „Народня влада“?!
 „Панам заводи
 і земля панам.
 А що
 питаємо—
 дали ви нам?
 Шанці вицвілі—
 від наших крови й поту?“.

Валер дивився
крізь густу пітьму
На жовті плями в синьому диму—
Солдатські лица—
сірі,

■ заклопотані.

Смикнув д'гори докучливе волосся
Блідий солдат. І знов заговорив.

Валер пізнав:

Альоша Бабарика

А поруч, в колі:

Коваленко,

Лось,

Ахматов Алі—молодий татарин,

Абрум Гуцул—завжди сумний єврей.

Й Валер відчув:

На паруснику крен—

Раптова, несподівана аварія:

... — Більшовики, й програма в нас така:

Війну долой! (В очах—жарини—радість).

Заводи, фабрики—робітникам,

Земля—селянам,

влада—радам!...

Валер хитнувся.

Торкнув чоло. Застиг.

Холодний піт,

бридкий, як перед смертю.

Більшовики...

Ти—ворог—

офіцер ти—

Причаївсь,

як плюгавий шпик,

Щоб завтра на світанку зрадить...

Кого?

Свою революційну честь!

Ні! Ні!

Ти мусиш приєднати протест свій

Проти війни,

за цю програму рад!

Він з ними!

Так.

Одверто з ними—

ось він!

(Звичайний крок, чи парадокс життя?).

Солдати бачили:

до багаття

Прямею одинока постать.

Ліс у балці,
 і не балка—
 чорний гроб.
 Друга ніч—
 як спочиває ескадрон.
 Друга ніч—
 як курить багаття.
 Колі загнані
 іржуть і тупотять..¹
 Ані місяця на на небі,
 Ні зірок.
 Тільки мертвою луною—
 кожний крок.
 Тільки тиха
 стійкових хода,
 Тільки стогін
 стомлених солдат.
 Де герої?
 де відвага?
 де пісні?
 Де лиха
 і романтична ніч?—
 — Що ти згадуєш,
 сумний Гуцул,
 У забуту
 у жовтневу ніч оцю?
 Може над містечком,
 над твоїм—
 Ніч осіння—
 чорним стражником стоїть.
 Може Бейля, плачучи, твоя
 Над маленьким зунеле ¹ співа:
 „Тата, зунеле, забрали у бої—
 На поживу для багатіїв..
 Тато, зунеле, три роки на війні
 Вернеться він, зунеле, чи ні?“...
 Ти стискаєш щелепи, Абрум.
 Матір згадаєш свою стару,
 Замордованого батька труп—
 Ти сьогодні згадуєш, Абрум.
 Чорну сотню, згадуєш, погром
 І нічний, кривавий похорон...
 — Правду кажеш ти, Гуцуле-друг,—
 Нам не кидати гвинтівок з рук—
 Мовив Бабрика Олексій:
 — Піднатужити нам треба сил

І ударити на ворогів,
Що за них
ми трупами лягли,
Що за їх мільйони, бариші
Ми під марші
умирати йшли!
Нам не кидати гвинтівок з рук—
Правду кажеш ти, Гуцуле-друг!
Говорив Ахматов Алі:
— Карабін

Харашо моя уміє бить.
Тільки Алі не туди попав,
Є багато, ой, паганих пан,—
Їх мая казала нада бить...
Харашо мая стріляє карабін!

— Бабарико,
Молодий коваль,
Чи не ти
ще в п'ятім страйкував,
Йшов із прапором
попереду юрби,
Чи, ковалику Альошо,
не тобі—

Ланцюгом видзвонював Сибір?

— Бабарико!
наш ти командир!
Із тобою підемо—
веди!

За совети,—
Щоб кінець панам!
Щоб земля,
і щоб заводи —
нам!

— Ти замріявся, Валерій Міх,
Мо' шкода панів—
товаришів своїх?
Мо' задумав
повернуть до них?

Чи ти з нами,
Валер'яне Міх?

— Ні, не треба,
Не нагадуй —
Не кажи.

Ви тепер —
мої товариші!..
Ані місяця на небі,
ні зірок.

Тільки мертвою луною —
кожний крок.

Тільки димом курить багаття.
Тільки коні,
 наші коні —
 тупотять...

IX

Сигара дотлівала в полковникових зубах.
Й підупадав настрої...
— ... Отже наказано —
 не відступать,
А фронтом рушати у наступ.
Шановні панове!
 Як громадянин,
Як патріот, нарешті —
Я певний, зі мною погодять теж ті,
Що наша країна найдорожче для них.
Звертаюсь до вас,
 молоді офіцери
Звитяжної російської армії:
Хіба від сорому не пашить лице
За кордони, знеславлені ворогами?
Війна до переможного кінця!
За вільну Росію проти ворога —
Запаліть патріотизмом солдатські серця
І рушайте до перемоги!..
Полковник скінчив. Обернувся назад:
Як це могло статися?
Полковник принаймні чекав овацій,
Вибуху оплесків цілої залі, —
А тут — звичайнісінький плеск долонь —
Без піднесення, без запалу...
Невже усе, що говорив він було
Замало?
Полковник запитливо глянув в обличчя.
І Валер попросив слова.
Валер дивився просто у вічі —
В маленькі очі полковника.
Щось підпирало до горла (не стримати)
... — Солдат не такий,
 як здається він вам,
Наш солдат, пан полковнику,
 зрозумів,
 що потрібна —
Вам ця кривава війна!
Мене ганьбить мундир офіцера...
Й Валер зрозумів: він порушив —
„Святе і одвічне“. Здавалося, нерви —
Не витримують напруження...
Він бачив вирачені зіниці полковника,

Чув низький і тягучий бас:
— Для офіцера... Нового поповнення. —
Це, панове, — ганьба!
Але вмиль —
і у двері — навстіж,
З переламан впоперек пихами —
Влетів, без погонів,
запиханий
Черговий, поручник Гастев:
— Панове!
Ви засідаєте?
Киньте до біса гру!
В Пітері влада перейшла до рук —
Більшовиків і солдатів!
Вони ідуть...
Вони ось!
Рятувати, панове, пізно!...
І зза вікна доносились
Щось —
нечуване
й грізне...
Переможні вигуки.
Тупіт і гамір.
Карабін,
Бабрика:
— Панове.
Імененем...
і побачив —
Валерів наган
Цівкою
проти полковника...

.....

X

— Революція!
— Революція!
без пана —
і без царя!
На обличчях солдатських —
сходила
Червона, як схід
зоря...

XI

Хто верхи,
хто пішки —
ішли
й ішли.

Лишали у шанцях втому...
Хто верхи,
хто пішки —
ішли
й ішли

З фронту —
У тил —

додому.

Вкладали в гвинтівку.
новий набій,
Тугіше стягали ремінь...
— Вірний товаришу,
Конику мій —

Нам ще рушати
у рейди...

Ой! Нас не миром
зустріне тил:

Пани не здаються миром.

„... Іде, іде Бабарика —

Ескадронний командир...“

Гуцул, Коваленко, Ахматов, Лось,
Міх Валер —
в ескадроні.

І через силу
заїжжені коні

Брали з гори галоп...

Хто верхи,
хто пішки —
ішли

й ішли,

Лишали в дорозі утому...

Хто верхи,
хто пішки —
ішли

й ішли

З фронту —
у тил

додому.

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ

Листопад—грудень 1932 р.
Харків

ПОВОРОТ

(ВСТУП ДО РОМАНА „НА МЕЖІ“)

Набідувавшись по чужих дворах, поверталися біженці до рідних осель, на зелену Волинь, зруйновану війною. Повертались з страхом, з тривожними думками: чи ж застануть вони цілими свої хати, з яких вигнано їх на поталу, для страждань у чужому краю? Збирали злидні й довгими нужденними валками тягнулися до станцій, щоб потрапити на поїзди. Корінні мешканці, серед яких жили біженці, раділи, що позбулися цих, завжди голодних, жебраків. Проте не всі раділи, деякі жалкували, бо втрачали майже даремну робочу силу.

Біженці, потрапивши на станції, танули серед сірої маси солдатських шенелів. Влаштовувалися на буферах, на дахах вагонів і подорожували до своїх сіл. Дорогою заражалися тифом, мерли й віхами могилок відзначували свою страдницьку путь. Жінки, щоб захистити дітей від холоду, що лютував на дахах, купували собі місця у вагонах, продаючи своє тіло, заражалися сифілісом і, як кару, як прокляття, везли цю страшну хворобу до своїх зруйнованих сіл.

Христі Потатчуковій, здавалося б, нічого було повертатися до свого села Озерного. Нічого не залишилось там у неї, бо царські козаки перед її очима спалили хату, знищили всі злидні... Але залишилася земля... Та що там тієї землі?... Півморга, та й та на пісках та мочарах. Правда, коли б у неї чоловік був, то може ще стягнулися б на сяке-таке господарство. Та немає її Кузьми. Ніколи не вернеться. Вже тут у біженстві одержала Христа коротеньку звістку, що він наклав головою на полі смерті. Не вернеться... Не приїде, не поклопочеться біля зруйнованих злиднів. Не пригорне, не посадовить до себе на коліна маленького сина Дмитруся.

На чужині, серед чужих людей, через свою м'яку та покірливу вдачу зжилася Христя й полюбилася чужим людям. Хоч і мізерно оплачувану, те завжди мала роботу, що з голоду не давала смерті. Перебідувала й вижила ці довгі роки біженства, перебилася й дочекалася кінця війни. А тепер вагалася. Як бути? Чи їхати, чи залишатися тут, на далекій Курщині. Вже була зовсім вирішила залишитись, але якось надвечір побачила на вулиці села купу біженців-волиняків, яких впізнала по свитках, і знову защеміло серце, а в грудях ніби пуста зробилася.

Волиняки йшли з сусіднього села, добираючись до станції.

Христя зупинила їх, розпитувала про рідне село Озерне. Хоч нічого не сказали їй, бо й самі не знали, проте радили повертатися додому.

— Як не кажи, як не хвались своїм добром на чужині, проте зужа сторона—мачуха. Свій край, свої люди не дадуть загинути,—розважали Христю земляки й таки підбили повернутись.

Хутко зібралася. Зав'язала у вузол свій мотлох, взяла за руку сина й за селом наздогнала своїх.

Господар, у якого служила Христя, багач на все село, коли служила в нього—не помічав, шматком хліба попрікав, коли ж зібралася йти—вговорювати почав, щоб залишилась. Шкода було йому запопадливої робітниці, що кілька років працювала в нього за харчі. На прощання ще раз намагався переконати, та Христя на своєму настоювала. Думав на дорогу трояка дати, та розсердився за упертість Христину, що відмовилась переїхати в нього до осені, і не дав.

— Нехай іде та кращого шукає!—злісно вирішив, повертаючись до свого обійстя. Міцно затиснув у спітнілому кулаці три карбованці, що мав дати їх Христині, і аж сплюнув спересердя.

Кілька разів оглядався, думав, що вернеться, та Христя поспішала наздогнати своїх, які вже ховалися за обрієм.

Почалася довга страдницька поворотна путь. Довгі, без кінця довгі очікування на станціях поїздів, що ніби навмисне десь застоювались у невідомих далях. Безсонні холодні ночі, на зап'ясованій підлозі. На кожній зупинці роздумування та сумніви:

„А може вернутися“...

Але немов міцний зашморг тримав Христю біля земляків, і думка про поворот до свого „доброго“ господаря танула, як весняний сніг. Пізніше, хоч і з'являлася, та квола, як сон, що перед ранком заклопотаним забувається.

Промайнув степ, незнайомі великі станції. І ось частіш стали траплятися дорогою ліси. Зодягнуті в розкішну зелену одіж, вони стояли ласково-строгі. Христя, побачивши ліси, зовсім забула про Курщину, про свого господаря. Широко відкритими очима, вогкими від сліз, з любов'ю дивилася на зелень дерев, що нагадували їй батьківщину. Разками добірного наміста виринали спомини, про минуле, про злидні, біду, горе... Робилося лячно. Острах брав Христю за те невідоме майбутнє, що чекало її в рідній стороні. Але потішала себе:

„Свої люди не дадуть загинути“...

А обабіч залізних рейок, що простягнулися на сотні миль, бігли похмурі соснові волинські бори. Іноді поїзд зупинявся серед такого бору, тоді пасажирів виходили з вагонів, розлазилися комахнею по лісі й збирали ягоди. Машиніст заклопотано обдивлявся засапану машину, що не хотіла далі везти, бо не мала їжі—вугілля, рішуче лаявся й ходив уздовж вагонів. Говорив пасажирів носити на тендер дрова. Христя завжди перша відгукувалася на заклик машиніста. Брала сина Дмитра за руку, і вдвох носили до машини важкі поліна.

На третій тиждень довгої подорожі не вийшла Христя допомагати машиністові. Пробувала встати, та не могла. Підвелася та мусіла безпомічно знову сісти в темному кутку вагона, бо не тримали ноги. Трусилася вся. В колінах нестерпуче ломило. Як підкошена билина, опускалася на підлогу й з ляком подилася на сина, що великими, по-дитячому зацікавленими очима глянув на матір і, ніби відчувши якусь біду, що невблаганно насовується, засумував.

— Невже і я?.. — в острахом мигнула Христі думка, — Ні, ні, не хочу... — пробувала перед чимсь невідомим, що страшним привидом насувалося, протестувати, зібрати до купи думки, але вони розривалися й розлізлися, як гниле лахміття, Недоладні, неповороткі, стиралися. Лише одна гострим цвяхом уп'ялась у мозок:

— Пити!

Безмежно хотілося пити. І все ввижалася вода. То здавалося, що вона, прозора та чиста, підходить аж до ніг, а дістатись до неї не можна. Ввижалася Христі, що нахилилася вона, щоб узяти пригоршнею, але вода ринула далі. Все здавалося бідній жінці, що пиниться вода, бурлить перед очима. Посохлими, засмаглими губами прагнула впіймати хоч росинку, щоб хоч трохи вгамувати спрагу, та вода все плинула далі невмолимо...

— Спаси й заступись, царице небесна, — лякливо шепотіли сусіди по вагону й відсовувалися далі від хворої.

— Перекачає тепер усіх нас! — тривожно перешіптувались.

— Перекачає. — Лякливо висловлювали свої думки, бо до цього часу тиф обминав вагон, у якому їхала Христя. А Христя лежала у своєму кутку, немічна, самотня. Не до тривоги було їй. До неї ніхто не підходив, не допомагав, бо боялися захворіти. Лише Дмитро вискакував з вагона на зупинках, підходив з пляшкою до машиніста, щоб той наточив йому з тендера води. Машиніст великою чорною рукою, замащеною в мазут, гладив Дмитрові біляву голову, дивився кудись убік і щоразу питав:

— Не видужує?

Дмитро заперечливо крутив головою?

— От біда, га? — ніби дивувався машиніст і довго шукав у себе по кишенях. Знайшовши, виймав зайлозену грудочку цукру, шматок цвілого хліба і якось боком тикав усе це до рук Дмитрові.

— На. Даси, хай поїсть. А води тобі теплої дам. Окропу. Як же тебе звати? — перепитував удесять, ніби вперше бачив хлопця, й зараз же перебивав себе:

— Дмитро. Так, так я й забув. Ну, тепер іди, вона ж сама там.

Сідав втомлено на шатуна й довго дивився на зелений бір. Шепотів до себе щось, іноді лагідно усміхаючись. Мабуть пригадував свого сина, такого ж білявого, з таким ж здивованими, широко відкритими очима, як і в Дмитра.

Якось надвечір поїзд, що розігнався був з гори, проскочивши якусь станцію, раптом зупинився серед лісу. До вагонів

підходили озброєні солдати й вигонили біженців. Солдатам треба було кудись їхати в інший бік. Знехотя вилазили біженці з вагонів, брали на плечі свої злидні й оступалися з дороги. На ніч не хотіли йти невідомою дорогою. Вирішили залишитися у лісі. Ніч обгорнула пухнатию чорною покривалом біженців, що просмерділися у вагонах. Розбрелися вони купами в усі боки й отаборившись розклали багаття.

На свіжому повітрі Христі ніби полегшало. Сиділа біля вогню, що його розпалив Дмитро, й гріла худі, жовті, як віск, руки. І чогось враз ніби її не стало повітря. Хапала розкритим ротом, як риба, витягнена з води. Але повітря не було. Сердце, що так гупало в усі ці дні, раптом перестало битися. Ніби одірвалося й впало кудись у прірву. У грудях зробилося млосно. У грудях пуста.

— Ой, Дмитрику! — тихо вимовила. Вхопилася за груди й почала поволі хилитися. Падало знеможене тіло навзнік, а голова поверталася в той бік, де сидів син. Очі з сумом дивилися на нього. Поволі заволокалися сірою імлою, гасли... Сині потріскані губи намагалися щось прошепотіти й ворушилися. Здрігнулися востаннє й застигли спокійною гримасою смерті. В чоловічках розплющених очей мертво блимнуло на мить полум'я багаття й згасло...

Дмитро закам'яніло сидів, з жахом дивився на матір. Спочатку не розумів, що сталося. Бачив лише страшні мамині очі, звернені до нього. І коли до його дитячої свідомості дійшла смерть матері, він перелякано, прожогом зірвався з місця, дико звереснув і побіг до людей, що купами сиділи навколо своїх огнищ.

На ранок, коли сходило сонце червоно, біженці вже юрмилися біля погаслих вогнів. Складали свої клунки, уможували їх вигідніше на плечі.

— А як же з тією молодницею? — хтось боязко стиха запитав.

— Христею?... — перепитав хтось, і знову задумано всі мовчали.

— Поховати прийдеться. Далеко до села... Прийдеться самим без попа віддати тіло землі.

— Похапцем копали яму на узліссі. Копали сухими гілками, викидаючи вогку землю руками. Хтось голосно читав ні самому, ні комусь іншому не зрозумілу молитву. Жінки христилися, утираючи сльози, що рясно текли по виснажених поживклих обличчях. Не плакав лише Дмитро. Він стояв над свіжою материнюю могилою в тихій дитячій задумі. Дивився на свою мовчазну матір і ловив лише одну якусь думку, що уперто утікала, не даючи себе впіймати. Чув позад себе стриманий шепіт біженців:

— Сиріткою zostався. Бідненький, що тепер з ним буде? Де його діти у світі божому. Тут своїм аби вистачило прохарчуватися, поки доплентаємося.

— Комусь прийдеться оддати його, — хтось радив. — Може який бездітний добрий чоловік знайдеться, візьме за свого.

Останню грудку землі кинуто на маленький чорний горбик на узліссі, що лисніє свіжою чорною землею. З березового гілля, звязаною корою навхрест, застромлено хреста. Ще з хвилину стоять люди в білих свитках над могилою й поволі вирушають у путь.

Дмитра хтось узяв за руку. Леґенько потягнув і повів позаду біженців. Дмитро йде помалу. Зупиняється й оглядається на білий похилений хрест, що безпомічно, благально розкинув рамена. Біженці прискорюють кроки, чоловік, що тримає за руку Дмитра, поспішає також. Треба навздогнати. Відбиватися не можна. Дмитро й собі мусить хутко переставляти ноги. Ще раз на повороті дороги оглядається, шукає очима на темному узліссі білого хреста. Ось він блимнув тьмяно на мить і поплів і розтанув, заховавшись за поворотом.

І ніби одірвалося щось усередині Дмитрові. Невимовний біль стиснув за серце холодною рукою. Зробилося шкода себе. Глянув на свої ноги босі, чорні та порепані, з позбиваними пальцями, і ще більша жура огорнула.

— Хто ж тепер пожалує, хто? Матері немає... — Несподівано став і розридався. Сльози, що стримував їх так довго, бризнули з очей зливою. Бігли до рота солоні, пекучі.

Дядько, що вів його за руку, зупинився й здивовано глянув на хловця. Розгублено дивився на заплакане дитяче обличчя, на якому було розтерто порошню, що, змішавшись із слізьми, засихала брудними патьоками. Не знав що йому робити, що сказати, щоб заспокоїти хлопця.

„Ото клопіт на мою голову!“ — турботливо думав, шукаючи теплих ласкавих слів.

— Ну, ну... Не плач... Не рюмсай, ми вже якусь раду тобі дамо, — уривчасто, з слізливым бринінням у голосі говорив він, не то до себе, не то до Дмитра. — Авжеж, що дамо. Не кидати ж тебе серед дороги.

Йшли поволі. Дядько час од часу дивився на Дмитрика, що шов з похиленою головою схлипуючи. Йшов і міркував з самим собою. Говорив до себе вголос, бо звук свою філософію, свою думку викладати перед собою насамоті і вголос.

— Отаке то. Комусь війна дає прибуток, а мужикові горе. Мужикові завжди біда, завжди лихо. Билися, товклися, пови-палювали, знищили, заразили хворобами, наробили сиріт, а тепер поневіряйся. Ех ти ж лихо наше тяжке!

З хвилину йшов мовчки, важко крокуючи. Гунав великими чобітьми, копаючись у своїх нескладних думках.

— Кажуть, що слобода прийшла. Мир. Може й справді краще буде. Може допоможуть хоч відбудуватися. Чи може звірюкою в норі-землянці доведеться жити. — На хвилину замовкав. Співчутливо дивився на Дмитрика, що мовчки йшов поруч, і знову починав міркувати:

— Забрав би з собою. Вів би вже аж до Ковеля. Та з чого ж там жити? А він хоч і малий, та все ж таки лишній рот. Нагодувати треба.

В уяві повставали важкі злидні, біда, що обсядуть там з усіх боків. І як не шкода було залишати хлопця, та всеж таки прийшлося подумати над тим де б його влаштувати. Щоб і люди були добрі, щоб не кривдили сироту. Може колись пощастить забрати його до себе, коли покращає, після того як із злиднів пощастить вибитись.

В селі Мочарівці, де зупинилися біженці на ніч, чоловік, що вів Дмитрика, зібрав нараду. Зібрав докупи всіх озерян, щоб порадитись, вирішити долю хлопцеву.

— Як же нам з оцим малим бути? Що маємо робити з сиротою? — питався він у кожного біженця.

Та всі насуپлено мовчали, поопускавши засмучені очі.

— Самі ж ми сироти. Самі ж ми в чужій стороні, — хтось роздратовано відповів, і знов настала мовчанка, важка та гнітюча.

Дмитрик сидів поруч дядька, що цілий день вів його за руку, і прислухався до скупих балачок біженців. Він не цікавився змістом розмови. Не турбувався про те, що розмовляють про нього, а тільки пригадував до найменших дрібниць свою матір, з жахом думаючи про те, що більше він її не побачить ніколи, не почує її голосу.

Біженці так і не знали на чому зупинитися, що робити з хлопцем, аж поки сам Дмитрик не підвівся й не заговорив, здивувавши своїм поводженням біженців.

— Я хочу залишитись тут, щоб було ближче до мами.

І ніби хто важкий тягар зняв з плечей оцих людей, що були затурбовані Дмитриковою долею. Зразу усім стало легше. Усі повеселішали. Дмитрик сам собі пораду дав. Лише одне залишилося зробити: підшукати для нього місце в Мочарівці. А Мочарівка село заможне. До нього не докотилася війна, не зруйнувала, то й повинні тут бути заможні господарі, що приймуть Дмитрика за пастушка чи що. Вирішили до завтрашнього дня перебути туг, попитати людей, щоб підшукати місце.

Довго не прийшлося шукати. Війна, що тягнулася три роки, пообзекровлювала села. Покалічила та перебила молодих та здорових, залишивши самих жінок та немічних дідів. Ті, що живі повернулись з поля бою, здебільшого були нікчемні каліки, і важким тягарем лягала їхня присутність на сім'ю. Не здатні були вони щось зробити у зруйнованому та запущеному жінками господарстві. Тому, хоч і скрута з харчами, хоч як важко, та за робочі руки хапались усі. Що з того, що Дмитрик ще маленький, кволий і не здатний буде до важкої роботи. Підросте ж він колись, а тепер, покищо, можна буде поставити його робити легку, нескладну роботу. Навіть не довелося дядькові, що водив Дмитрика, довго шукати. Він, увійшовши в село, зразу зорієнтувався. Взяв курс на широкий двір, посеред якого у затінку крислатих яблунь стояла добра хата, вкрита зеленою бляхою.

Високий паркан із позаструганими вгорі штахетами, дебели, міцно зроблені, ворота та великий, як вовк, собака за ними на лалцюгу, все це свідчило про те, що у цьому дворі господар не абиякий.

Дядько, не випускаючи Дмитрикової руки, підійшов до воріт. На мить зупинився, ніби роздумуючи:

— А що як оцей господар отакий жмикрут, як той, що у нас в Озерному? — Але ця думка лише на мить промайнула в голові і враз зникла, бо нічого не вдієш. Бідний не візьме до себе лишнього рота, бо й самому їсти нічого. Перебідую, перемучиться, а там підросте, розправить крила і полетить у світ.

Дядько рішуче ступив крок, важко зідхнув і взявся за клямку фіртки.

— Підем, Дмитрику...

У дворі загарчав собака. Схопився спід повітки, де лежав, і роз'ярено кинувся. Але ланцюг не дав добігти. З розгону вовкоподібний пес піднявся на задні ноги і, здушений міцним нашийником, несамовито загарчав. У вікні на мить з'явилася жіноча постать, глянула на подвір'я й зразу ж зникла.

Біженці не наважувалися йти далі. Боялися страшного пса, що захлинаючись хрипів. Кілька хвилин стояли біля воріт, позираючи на вікна. З хати ніхто не виходив.

— Що ж це вони? Повмирили чи що? — пробурмотав дядько, що тримав Дмитрика за руку, і постукав палицею по фіртці, роздратувавши собаку ще гірше.

Здавалося, що розлютована вкрай собака зараз перерве ланцюга й зірвавшись загризе цих двох людей, що стояли біля фіртки. Але в цю мить рипнули двері, і в просвіті одвірків вималювалася кремезна постать чоловіка років п'ятдесяти. Він, не переступаючи порога, спочатку гукнув на собаку, втихомирюючи його, а потім звернувся до тих, що прийшли.

— Чого вам треба? — неprivітливим басом прогудів він. — Ідіть собі далі, нічого вам подати. Ходите тут та собак дратуєте.

Говорячи це, він думав, що ці двоє біженців, як і десятки інших, прийшли просити хліба. Бо кожен день проходило селом сотні виснажених людей, повертаючись до своїх домів, і безнастанно заходили до дворів просити хліба.

Біженці стояли. Дядько хотів перекичати гавкання собаки, звертаючись до господаря. Господар знехотя зійшов кількома східцями вниз і попростував до воріт, цікаючи на собаку. Підійшов до фіртки і роздратовано, насупивши безбрового лоба, запитав:

— Чого вам треба? Я вже казав, що нічого дати. Тут і самим скоро лікті прийдеться гризти.

Дядько, не випускаючи Дмитрикової руки, поважно відкашлявся і, переступивши з ноги на ногу, підступився ближче до господаря.

— Ми не просити. В нас інше діло є.

Господар, не розуміючи, про яке діло може говорити ця незнайома людина, роздратовано махнув рукою.

— Яке там діло може бути? — Навіть зробив півзворота, щоб піти знову до хати, але дядько притримав його за полу.

— Та вислухайте ж бо. — І, щоб господар не втік часом, почав хутко, ковтаючи слова, оповідати про Дмитрика, про намір залишити його пастушком у добрих людей.

— От і бачу я, що ви статечний чоловік, то й хотів запитати, чи не взяли б до себе. У господарстві й для немовляти, як то кажуть, знайдеться робота. — Закінчивши, він обвів поглядом широкий двір.

Господар повернувся усім корпусом до дядька, подивився зеленкуватими очима спочатку на нього, потім перевів свій погляд на Дмитрика. Довго дивився на нього, ніби вивчаючи та зважуючи його сили, що змогли б принести якунебудь користь для його господарства. Мовчав довго і ніби жував щось, бо на скронях ходором ходили гулі.

— А скільки ж йому років? — нарешті запитав, не міняючи пози.

— Здається, одинадцять.

— Одинадцять... — Чи перепитав, чи для себе повторив господар, і ще з більшою силою у нього заходили на скронях гулі. Він підшукував до одинадцяти Дмитрикових років роботу, яку можна було б звалити на нього. Вайлувано ворохнувся нарешті й розвів руками.

— І сам не придумую, що з вами робити. Тепер, знаєте, яке господарювання, і самому робити та їсти нічого. — Знову замовк і заворушив короткими, як цурпалки, пальцями. З язика готове було зірватися відмовлення, але, ще раз глянувши на Дмитрика, передумав. Повернувся й пішов до собаки, мовивши:

— Заходьте в сіни, а я притримаю собаку.

В сінях довго заставив на себе чекати. Із хати чулося придушене шепотіння, господаря радився з жінкою, що робити. Нарешті рипнули двері і на порозі з'явилася жінка. Освоїлась з темрявою в сінях і, прижмуривши очі, шукала поглядом біженців, що терпеливо ждали кінця наради. Дядько готовий був піти вже з цього непривітливого двору, але згадав про навіженого собаку й залишився ждати.

— Зайдіть до хати-солодким голосом, ніби співаючи, заговорила жінка. — Заходьте.

Не дала опам'ятатись дядькові, що розкрив рота сказати якесь слово чи привітання.

— Я упросила свого старого, щоб залишив сирітку. Нехай залишається бідненьке. — Вона витерла рукавом вишиваної сорочки сльозу, що змочила вії, й глибоко зідхнула. — У мене їх двоє. Сини — як дуби, та десь ще там на війні. Не вертаються. Може вже й на світі їх немає. Ой господеньку наш... — Дивилася змокрілими очима на Дмитрика, як і господар — вивчаючи, тільки іноді в цьому погляді прогулював відблиск співчуття жінки-матері. — Заходьте, — помовчавши ще раз запросила й оступилася, щоб дати дорогу пройти.

В хаті господар сидів уже за столом, спершися на руки. Навіть не глянувши голови не підвів. Мовчав, не запросивши біженців сісти, і вони стояли біля порога, переступаючи з ноги на ногу. Мовчанка, що заповонила хату, була важка, тягуча й здавалось каламутною, як стояча вода. Тінню по хаті ходила навшипінки жінка господарева, істуканом кам'яним сидів господар,

а двоє людей, що стояли біля порога, почували себе ніяково, ніби в суді ждали неприємного вироку.

— Ой люди ж... — Подумав дядько, набираючись рішучості, щоб попросити провести від собаки й піти з цієї непривітливої хати, від цих похмурих двох людей. Вже був приготувався сказати, піднести руку, в якій тримав шапку, але господар попередив його.

— Я радився з своєю старою, і ми вирішили залишити його в себе. — Він не підвів навіть голови, говорячи це, лише очі скосив на Дмитра. — Нехай залишається. Якось уже будемо перебиватись. Тільки от що, — він знову замовк, затарабанивши по столі пальцями. — Платити йому ми зовсім не збираємось. Нехай собі живе в нас. Будемо годувати, а він дещо робитиме. Та яка там з нього робота. Буде корову пасти, за харчі та може яку одежину справимо.

Господарева пропозиція зовсім роззброїла дядька. Він навіть зрадів, що нарешті таки знайшов, де можна влаштувати хлопця, позбутися зайвого клопоту й подорожувати далі, до якого зруйнованого війною господарства. Коли знайшлися добрі люди, що прийняли в себе хлопця, то якої там ще платні вимагати від цього господаря. Не дасть же він хлопцеві вмерти з голоду, а це ж головне, більше нічого й не треба. Підросте, стане на ноги, тоді шукатиме собі кращого, а поки нехай перебуває й так.

— Яка там плата, — обізвався дядько хвильним голосом. — Ніякої плати йому не треба, аби харч був. — Правда ж, Дмитрику?

Зайнятий своїми думами про смерть матері, Дмитрик машинально кивнув головою, на все погоджуючись. Йому було не до того. Голова його в цю хвилину була зайнята іншим, і думка сумна вітала над маленьким горбиком свіжої землі, що залишився самотній на темному узліссі. Думка була там і розмова сумна, що точилася про нього в хаті, доходила до Дмитрикової свідомості ніби звідкись ізза глухої стіни. Тільки тепер він починав усвідомлювати важку втрату, тільки тепер почав гостро відчувати те, що сталося — смерть матері.

Коли дядько прощався з ним, піднявши урівень з своїм обличчям, тоді трохи очувався Дмитрик, глянувши у змокрілі дядькові очі.

— Чого б це вони? — подумав, і стало безмежно шкода цього чорного дядька, що за ці дні зробився близьким, рідним.

— Ну прощай, Дмитрику, — тремтливим голосом промовив дядько. — Слухайся їх. А виростеш, окрипнеш, може зустрінемося. — Він похапцем поставив піднятого Дмитрика на ноги і якось смішно схлипнув носом. Хутко поліз до кишені і довго шукав у вузлику, якого розв'язав зубами. Потім так само хутко обернувся до Дмитрика й простягнув до нього затисненого кулака.

— На. Канхвету собі купиш.

В кулаці, змокрілому від поту, було два п'ятаки.

— Бери, бери, дитино моя, — втрутилася господиня. — Від грошей ніколи не відмовляйся.

Дядько враз заспішив, заквапився, натягуючи на голову потертого картуза, і пішов у сні.

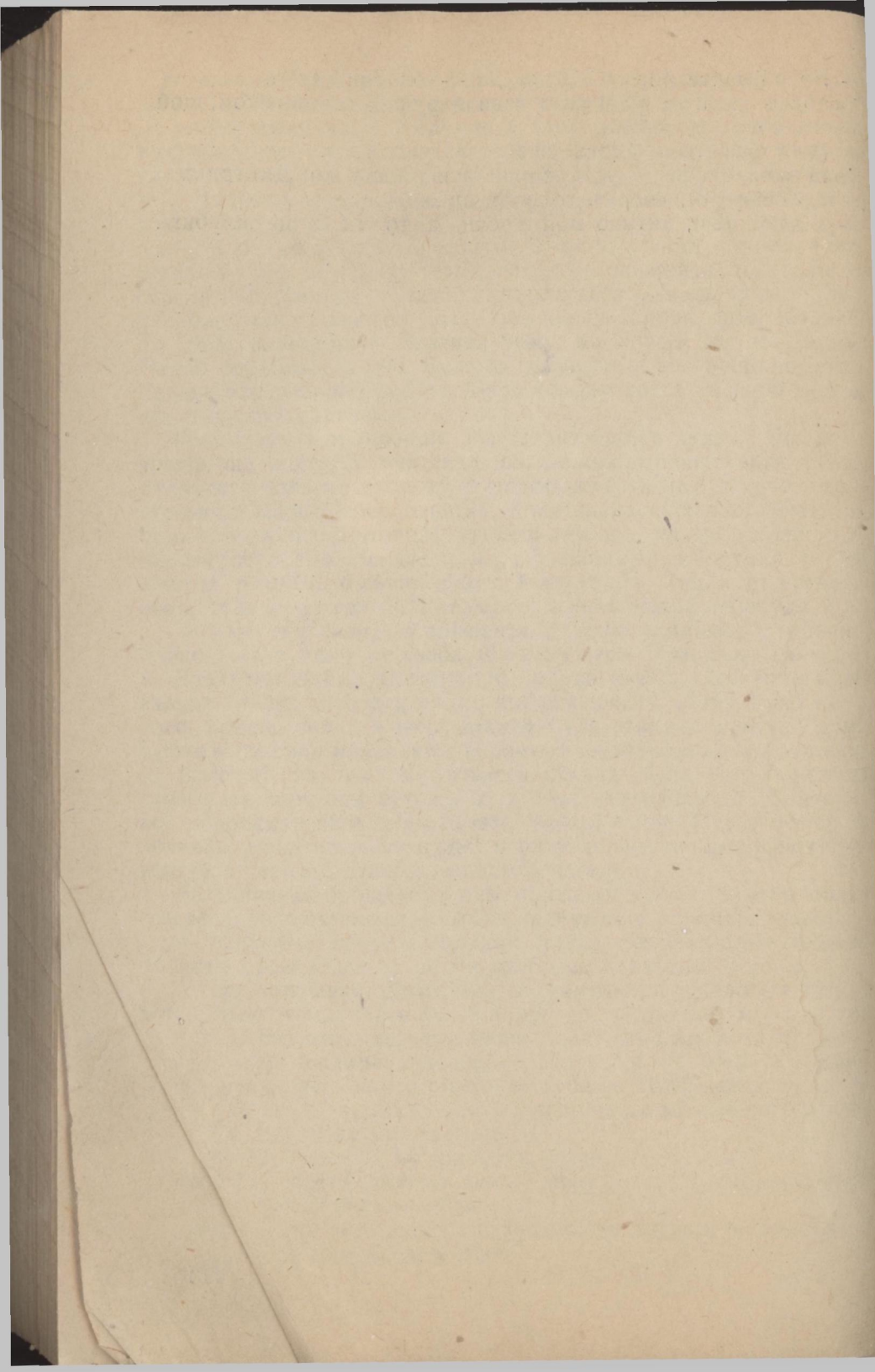
— Не обіжайте його. Сирітка він, — говорив глухо.
Господар повагом підвівся з лави й рушив за чоловіком, щоб
овести його від собаки.

— Не турбуйтеся. Якось уже доглянемо його.

Коли зачинилися двері, господиня підійшла до Дмитрика і
як само співучим, добрим голосом промовила:

— Віддай мені, дитино моя, гроші, а то ти їх ще загубиш.

41987



ЗМІСТ

СУЧАСНА ЧЕРВОНА АРМІЯ

Стор.

Д. Кононенко — Кость Крутько (уривок з поеми)	5
В. Маненко — „Пункт“ і „точка“ (уривок з роману)	12
С. Ковганюк — На параді (етюд)	36
П. Нечай — Малишкін і Брагін (розділ із повісті)	38
В. Минько — Синій рейд (нотатки)	49
Т. Масенко — Онисько Грохоль (поезія)	63
В. Кальницький — На допомогу Донбасові (фрагменти)	66

ПО ТОЙ БІК КОРДОНУ

В. Бобинський — Рука на бруку (уривок з роману)	79
А. Патяк — Два береги (уривки з п'єси)	96

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА

М. Шеремет — Епізод з роману (поезія)	117
І. Дубинський — Золота липа (розділ з роману)	119
Д.м. Гордієнко — Варіанти (поезія)	147
Л. Зимний — Перший вступ до роману „Партія“ (поезія)	150
М. Мороз — Грім Панас (уривок)	155

ІМПЕРІАЛІСТИЧНА ВІЙНА

Ів. Андрієнко — Охотник Варенчук (уривок з роману)	161
Ілля Стебун — Ескадрон (поема)	193
П. Загоруйко — Поворот (уривок з роману)	204

Готували до друку

Редактор групи—А. Патяк. Техкер—
С. Білокінь. Здано до друку 8-IV-33 р.
Підписано до друку 8-VI-33 р. Фор-
мат паперу 62×94. Вага 1 метр. сто-
пи 38 клг. Папер. арк. в 1 прим. 6³/₄
Друк. знак в 1 папер. арк. 1 4.000. За-
мовлення 631. Головліт 1032 9-II
1933 р. Тираж 3.500.